

ՄԱՆՈՒԿ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Ականատեսի հիշողություններից

9(47.925)

7-15

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» մատենաշար, թիվ 19

Մանուկ Ղազարեան

4129

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

(Ականատեսի հիշողութիւններից)

Հրատարակիչ՝ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ակումբ

Երեւան – 2009

Մանուկ Ղազարյան, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը (Ականատեսի հիշողություններից): Հրատարակիչ «Հայրենիք» ակումբ: Երեւան, 2009, 71 էջ:

1918թ. Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը հայոց նորագույն ջրջանի հաղթանակների շարքում վճռորոշ դերակատարություն է ունեցել: Նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ այն դեռևս ըստ արժանվույն չի գնահատվել՝ նպատակահարմար գտանք վերահրատարակել ականատեսի այս հիշողությունները:

Միաժամանակ, գրքույկն ունի նաև արդիական հնչեղություն, քանզի փաստացի ապացուցվում է, որ նյութական բարվոք վիճակը շատ դեպքերում ամլացնում է պայքարի և մարտունակության ոգին, իսկ չիմաստավորված խաղաղությունն էլ՝ հանգեցնում պարտության:

Ես նպատակ չունեմ գրելու «Ղարաքիլիսայի Հերոսամարտի» մանրամասն պատմությունը: Այդ բանն իմ ուժից ու հնարաւորութիւնից շատ բարձր է:

Ղարաքիլիսայի մայիսեան կռիւն այն հերոսական պայքարի վերջին մենամարտն էր, որ մղում էր հայ գիւղացիութիւնն ընդդէմ քիւրճ հօրդաների, ընդդէմ բռնութեան ու ստրկութեան շղթաներ կոփողների, հայ դեմօկրատիայի մարտիրոսագրութեան վերջին էտապն էր, որ պսակեց նրա ազատագրութեան համար ընկած մարտիկներին:

Ես ծգտում եմ գլխաւորապէս վերակենդանացնել այս Մեծ Ղէպքի այն բացառիկ մոմենտները, որոնք բնորոշում են աշխատաւոր գիւղացիութեան յեղափոխական պօտենցեալ ոյժը եւ նրա գոյութեան կռիւ կենսունակութեան չափը:

Սովորել եմք վերագրել համաշխարհային պատերազմի բոլոր դէպքերն իմպերիալիստական բանակների կուռ հարածներին, բայց մոռանում եմք այն էպիզոդները, ուր ժողովուրդի կազմակերպւած աւանգարդը հրապարակ գալով՝ իր ակտիւ քայլերով տալիս է կռիւներին հերոսական բնոյթ: Ղարաքիլիսայի մայիսեան դէպքերը մի փայլուն էջ է ժողովրդական պայքարից:

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի պատմութիւնը, քաղաքական ու հասարակական տեսակէտից, դեռ եւս չի պարզաբանւած եւ հազիւ թէ երբեւիցէ հնար լինի աւելի պարզաբանել: Մինչեւ այժմ այդ կռիւների մասին լոյս են տեսել հատ ու կտոր, հակասական ու անարժէք յօդւածներ, որոնք չեն կարողացել լոյս սփռել ժողովրդական Պայքարին՝ բազմակողմանի կերպով:

Աշխատութեանս էութիւնը, նրա էսսենցիան, կայանում է նրանում, որ Ղարաքիլիսայի մայիսեան կռիւներին տրւում է ժողովրդական ընդվզումի ու ըմբոստութեան բնոյթ, որ դա ոչ թէ ռուսական կազմաւորւած զնդերի, պարտւած միլիտարիզմի վերջին դիմադրութիւնն էր, այլ՝ Փամբակի ու Լօռւայ գիւղացիութեան նախաձեռնութեամբ ու ուժերով մղած *հերոսամարտն* էր, որ մի կենդանի արծան էր կազմակերպւած ժողովրդի յեղափոխական տրամադրութեան ու աւիւնի, գերմարդկային կորովի ու դիմացկանութեան մասին:

Եթէ Ղարաքիլիսայի կռիւները չհամարւեն որպէս այդպիսին, եթէ նրանք զուրկ լինէին հասարակական ու բարոյական բնոյթագծերից, եթէ նրանցով չչափւէր լօռեցու եւ փամբակեցու յեղափոխական տեմպերամենտը, ապա միանգամայն անբացատրելի եւ հանելուկային կմնար այն հերքուլէսեան գոտեմարտը, որ մղեց Փամբակի Ձորում, աննկատ ու անյիշատակ կմնային այն բազմահազար նահատակները, որոնք ընկած են Սանատսուրդանի լանջերում, Մայմէխի ու Աչաուրթի բարձունքներում:

Ապագայ անաչառ պատմագիրը չի սխալվի, ապագայ սերունդը չի մոլորվի, եթե Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը համարվի հայ դեմօկրատիայի յեղափոխական պատմության ամենակարմիր էջը:

«Ով ուզում է թող այս հերոսությունն անւանի անմտություն,- գրում է մի յեղափոխական գրող,- բայց մի՞թէ հենց այս բախտաւոր անմտութեան շնորհիւ չէ՞ր, որ ժողովուրդը մի ոստույնով վերածնւեց եւ ապագայ սերունդին ցոյց տւեց այն Մեծ ուղղին, որով պէտք է ընթանայ քաղաքական պայքարը»:

Ես իմ համեստ գրչով ցանկանում եմ վերյիշել անծնական այն տպաւորութիւններս, հոգական այն անսահման ապրումներս, որոնք կապւած են Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի հետ, եւ նրանց կապակցել ու ծուլել այն հանրատարած փաստերը, որոնց ժողովրդական բանաւոր գրականութիւնը դարձրել է պատմութեան սեփականութիւն:

Այդ բանն ինձ որքան է յաջողել, թողնում եմ իմ անաչառ ընթերցողներին:

Մ. Ղ.

1919թ.

1 նոյեմբերի, Թիֆլիս

Ա. ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԳԱՂԹԸ

«Տառապեա՛ն ժողովուրդ կտեսնե՛ս արդեօք Աւետեաց երկիրը: Կմնա՞ս արդեօք այս Գողգոթայի վրայ, որ աւելի ողբերգական, աւելի տխրագին եւ աւելի վեհ է, քան Մարդ-Աստծոյ Գողգոթան - մինչեւ քո արեան վերջին կաթիլը, մինչեւ վերջին հառաչդ, մինչեւ հանճարեղ եւ ռազմական նախածեռնութեանդ վերջին կայծը»:
Արթուր Արմու

Կովկասեան ընդհանուր ֆրոնտի վիժումը ու թիւրք զօրքի մայիսեան արշաւանքը տեղահան արին Բասենի, Ղարսի եւ Շիրակի հայ ազգաբնակութեան, իսկ Ալեքսանդրապօլի անսպասելի անկումն՝ աւելի սաստկացրեց այդ շարժումը, որ որպէս մի ահռելի հեղեղ, ոչնչացնելով բոլոր պատւարներ, քանդելով ու աւերելով ամեն ինչ, սուրաց դէպի ցած՝ գտնելու իր վերջին կայանը, ծուլվելու իրենից ուժեղ տարերքի հետ. այնպէս որ Փամբակի 1,2 հարիւր քառ. վերստ տարածութիւն բռնող Ձորը մայիսի 19-20 փոխել էր գաղթականական ալէկոծ ծովի, որի յորձանքների մէջ մարդ-արարածը դառել էր մի աննշմարելի շիղ:

Փախստական կարավանի հանգրուանը սկսւում էր Համամլից մինչեւ Համգաշիման բարձունքը՝ շուրջ 30 վերստ տարածութիւն: Հսկայ զանգւածի խտութեան մասին գաղափար կազմելու համար բաւական է յիշել, որ այստեղ էին կուտակւած Երեւանի եւ Ղարսի նահանգների ազգաբնակութեան 90% - $\frac{1}{2}$ միլիոնից աւելի ժողովուրդ, եւ Երզնկայից, Երզրումից ու Մշի-դաշտից ճողոպրած տաճկահայ հոծ բազմութիւնը:

Տեղական բնակչութիւնը կորել գաղթականական հոսանքի մէջ, դառել էր որպէս մի հիւլէ անհուն Օվկիանոսում: Մարդկային հեղեղը տարածել էր Փամբակի բոլոր գիւղերը, խուժել էր բոլոր բնակարաններ եւ ծուլել ու կազմել էր գորշ եւ մռայլ մի ամպ, որ կարծես իջել էր ներքեւ, չոքել էր Մայր հողի կրծքին՝ խեղդելու, պատժելու նրան իր մեղսակցութեան համար:

Փամբակեցին նայում էր, ամենայն սառնասրտութեամբ, այս ամենին, որպէս բնութեան մի արհաւիրքի, մի ահռելի փոթորկի, որ պիտի կործաներ ու աւերեր իր շուրջը գտնւած, իրեն արգելք հանդիսացող բոլոր պատւարները՝ թողնելով հեռու շրջապատին անվնաս ու անմատչելի:

Ղշլաղեցի երկրագործը, ապագայի վառ յոյսերով տոչորւած, իր կանաչեցրած արտն ու տնահարելուց եւ փչացնելուց ազատելու համար՝ զինւած կանգնել էր նրա կողքին եւ յորդարանքներով ու

սպառնալիքներով ստիպում էր փախստական հոսանքին հեռու մնալ, ոտի տակ չտալ իր միակ ապաւեն՝ յոյսերով յղի մի թիզ հողը:

Բայց շրջանը հեղեղող գորշ մասսան դառել էր անզգայ ու անխիղճ, աւերող ու կործանող: Մի քանի ժամում հանդիպակած լեռների ու դաշտերի կանաչաւետ ու սիրուն արտերը ծածկոււմ էին սեւ ու խաւար վարագոյրով: Քրտնաջան աշխատաւորի վերջին հառաչը, որպէս մի նզովք, տանում էր իր քիրտ ու անմիտ ամբոխը...

Որքան չտեսնւած ու աննկարագրելի է մարդկային խուճապը, նոյնքան աւելի սարսափելի էր բնութեան արհաւիրքը, մռայլ ու սեւ էր երկինքը, թանձր ու ճնշող էին ամպերը, օրերով թափոււմ էր անձրեւ, եւ այն էլ ի՞նչպէս՝ դոյլերով ու տակառներով: Ղարաքիլիսայի դաշտավայրը, հեղեղից ու ցեխից, փոխել էր մի լճի, որի միջոցով մարդիկ դժարութեամբ առաջ էին շարժոււմ: Անյայտացել էին նախկին հարթ ու ուղիղ ճանապարհներ, փախուստը կատարոււմ էր ամենուրեք ու ամեն ուղղութեամբ:

Անց ու դարձին վերջ չկար. փախստական կարավան ոչ դադար ուներ եւ ոչ էլ ծայր: Որքան էլ նա աշխատում էր շտապել դէպի առաջ, խուսափել իրեն սպառնացող թշնամու ուրականից, որքան էլ նա ձգտում էր ազատել ճակատագրի դառնութիւններից, բայց եւ այնպէս հակառակ նրա կամքին՝ շարժոււմ էր չափազանց դանդաղ, ծանր ու յուսահատ քայլերով... «Փախէ՛ք, դէ՛հ փախէ՛ք, թուրքեր եկա՛ն». յետեւից գուժող ծայրերն անգոր էին փոխել մարդկային յամր ընթացքը, փախստական խուճանի կրիայի քայլերը...

Բնութիւնը քարացած մարդուն վիճակած սարսափի ու տանջանքի հանդէպ՝ դառնում էր աւելի դաժան, աւելի անողորմ, անձրեւը թափոււմ հա թափոււմ էր, ճանապարհի այս ու այն կողմում հեղեղատի պատռւածքներ բաց էին արել իրանց երախները, ուր մի անզգոյշ շարժումից, մի աննշան սայթաքումից գլորոււմ էր վերելից ցած տարաբախտ փախստականն իր սայլով ու քոչով:

Մարդկութեան հալածւած մասնիկը, ուժասպառ ու յուսահատ, սողում ու չանկռոտում էր երկար ու դժարաւանց արահետները, լեռնային ուղիները՝ դիմում էր դէպի փրկութիւն, դէպի անյայտ հեռուն...

Իսկ այդ միջոցին թշնամին կրնկակոխ հետեւում էր խուճապի մատնւած, բնութիւնից տուժած, բազմահազար գաղթականութեան:

Մայիսի 19-ի երեկոյեան թիւրք զօրքի հետախուզներն արդէն երեւացել էին Ղարաքիլիսայից դէպի արեւմուտք 20 վերստ հեռաւորութեան վրայ՝ Սպիտակի լեռներում: Համաձու գիւղն առանց դիմադրութեան անձնատուր եղաւ: Այս լուրը կայծակի արագութեամբ անցաւ փախստական կարավանի մի ծայրից մինչեւ միւսը համակեց ամենքին ահ ու սարսափը, խուճապն ու լքումն աւելի սաստկացաւ: Գաղթականութիւնը խելակորոյս սոսկումով իր կեանքն ազատելու համար իր հետ բերած հարստութիւնը՝ անասուն, կահ-կարասիք, անկողին, հագուստեղէն եւ այն եւ այլն, ստիպւած եղաւ թողնել վերջին իջեւանում

կամ դէն չարտել ճանապարհի այս ու այն կողմը: Ամեն մի արժէք, ամեն թանկագին իր կորցրել էր փախստականի աչքում իր նշանակութիւնը, դառել էր նրան ծանրաբեռնող եւ անզամ վտանգի ենթարկող մի աւելորդ բեռ...

Համաձուից մինչեւ Ղարաքիլիսա, Ղարաքիլիսայից մինչեւ Համ-զաչիման՝ թէ ճանապարհի ուղղութեամբ եւ թէ ընդարձակ տարածութեան վրայ, թափափուած էին ամեն ինչ՝ խաս շորերի բոխչաներից մինչեւ լիք խուրջիներ, անկողիների մաֆրաշներից մինչեւ հացահատիկի լիք ջուլներ, շորագեալցու հարուստ պղնձակալից մինչեւ նրա տաշտն ու խնոցին, ռանգալարի գերանդի ու մանգաղից մինչեւ արհեստաւորի ուրագն ու սղոցը...

Մահւան վտանգի մոմենտը ստիպել էր նիւթապաշտ գիւղացուն արհամարհել իր աշխատանքը, իր սեփականութիւնը... Ամենքին զբաղեցնում էր միայն մի միտք՝ ժամ առաջ փախչել, խուսափել այն ահռելի ուրականից, որ կամաց-կամաց հետեւելով իրեն՝ դառնալու էր մի վիշապ եւ կուլ էր տալու սարսափահար բազմութեան...

Բայց ի գո՞ւր. համատարած սարսափի կօշմարն այնքան էր նրան ճնշել ու ընկճել, որ նա վաղուց էր կորցրել իր հոգու եւ մարմնի հաւասարակշռութիւնը, նման էր աշնանային մի տերեւի, որ ընկել էր հողմի բերան, թշոււմ, տարոււմ էր անյայտ ուղղութեամբ, փախստական զանգւածը կորցրել էր մարդկային բոլոր ունակութիւնները, կամագուրկ ու վախկոտ, յուսախաբ ու լքւած, անձնատուր էր եղել անողորմ ճակատագրի մահաբեր հարածներից:

Բայց բոլորովին այլ էր փամբակեցու եւ լօռեցու տրամադրութիւնը՝ համատարած խուճապն ու փախուստը չէր ազդել նրանց վրայ, փամբակեցին շլացած ու կուրացած գաղթականութեան թողած ծով հարստութիւնից, որ փաստօրէն դառել էր անարժէք ու անտէր, դեռեւս մնացել էր իր տանը, կառչել էր իր հողից եւ զբաղւած էր գաղթականութեան դէն ձգած բարիքները հաւաքելով, պետական «չխառզներ» դատարկելով եւ ձեռք բերած հազազհիւտ իրերը «պարտկելով» ու տեղաւորելով: Այն ժամանակ, երբ բասենցին կամ կաղզւանցին, ամեն ինչից զուրկ, կիսամերկ ու սոված-փախչում էր Սանահնի ձորերով դէպի անհիւրընկալ Թիֆլիս՝ դշլաղցին կամ հաջիդարեցին սայլերով շաքար, ձէթ, բրինձ, ալիւր եւ այլ մթերքներ էր կրում դէպի իր տունը: Թաւանի եւ յափշտակութեան ինստիկտը մեռցրել էր նրա մէջ ահ ու սարսափի զգացումը:

Ղարաքիլիսա կայարանի դիմացի հարթութիւնը շաքարի եւ ալիւրի թաւանից սպիտակին էր տալիս: Անժամօք մարդուն թոււմ էր, որ յորդառատ անձրեւից յետո՞ւ՝ գիշերը ձիւն էր նստել:

Մինչեւ մայիսի 28-ը Փամբակի ժողովուրդն ամենայն հաստատականութեամբ ու ստանաւարտօրէն նստած մնաց իր օջախում, չենթարկեց ընդհանուր խուճապին եւ հանգիստ ու վստահ սպասեց, որ փոթորիկն անցնի, ալէկոծ ծովը հանդարտի, արեւը ժպտայ եւ մռայլ ամպ-

երը չքանան երկնքից, դարձեալ սկսւի մարդկային կեանքն իր սովորական ելեւեջներով:

Ապա ո՞ր էին ժողովրդի «առաջնորդները», նրա «քաղաքագետ փահլեւանները» - Վաղօն ու Արշակ, Խզմալն ու Չոպուռ-Դաւիթը, Ասօն ու Վաղինակ «վարժապետները»... Նրանք, փախստական կարավանի ծայրը չհասած Փամբակի Ձորը, «պոկեցին, ո՞նց պոկեցին», ո՞ր ոչ ոք չիմացաւ:

Այս Պլեւդան, ուղիղ մի ամիս առաջ, թունաւոր պրօվօկացիաներով, զոգոնեց ժողովրդի տականքներին տեղական թիւրք տարրի դէմ, որոնք շրջանումս աննշան փոքրամասնութիւն կազմելով՝ բացի բարի հարեւանութիւնից, այլ վտանգ չէին սպառնում հայ գիւղացիութեան:

Մի չարաքաստիկ օր զոգուած ամբոխը, նոյն «հերոսների» առաջնորդութեամբ, պաշարեց Վարդանլու թիւրքաբնակ գիւղը եւ իր զագանային բնագոյներին բաւականութիւն տալու համար՝ վառեց տները, կոտորեց անմեղ տղամարդկանց եւ անգամ երեխաներին, բռնաբարեց կանանց եւ հրի ու թալանի ենթարկեց գիւղի հարստութիւնը: Շէն ու կենսուրախ գիւղը վերածւեց մի սպանդանոցի, որից մարդկային արեան հոտն արբեցրեց մարդ-զագաններին:

Ահա ինչու այդ տխրահռչակ հերոսները, մայիսեան տագնապալից օրերին, զգալով, որ թշնամին արդէն խուժել է երկրի ներսը եւ կամաց-կամաց մօտենում է Փամբակին, որ Վարդանլուի դէպքերն արժան չնստի իրենց, որ անմեղ զոհերի արիւնը վրէժ է պահանջում՝ մամարդօրէն փախսան ու անյայտացան՝ յանձնելով բարբարոս թշնամուն տեղական անպաշտպան ժողովրդին:

Դաշնակցական «հերոս» Վաղօն էլ իր «թռուցիկ» խմբով քաշւեց Դսեղի անմատչելի ճերպերում...

Մայիսի 21-22-ին, Փամբակում ծովացած գաղթականութեան խոշոր %-ը քաշւեց ու հեռացաւ Սանահնի եւ Դիլիջանի ձորերով:

Բ. ԴԻՄԱԴՈՐՄԱՆ ՓՈՐՁ

Համամլի առումը ցնցեց անտէր մնացած հարստութիւնն իւրացնող փամբակեցուն: Նա զգաց իր օրհասական դրութիւնը՝ փրկութեան ու պաշտպանութեան բնագոյը խօսեց նրա մէջ: Մի խաւար ու անձրեւոտ գիշեր Փամբակի երիտասարդութիւնը, թշնամու դաւից խուսափելու համար, ուրից ցզլուխ գինւած քաշւեց Մայմեխի անմատչելի բարձունքները:

Գիւղերում մնացին խաղաղ տարրերը, բայց կազմալուծւած էր հասարակութիւնը, անարխիան ու շանտաժը գլուխ էին բարձրացրել, գիւղացիութիւնը, ինչպէս ասում են, դառել էր «անգլուխ Սամի»:

Անհրաժեշտ էր վերականգնել նորմալ կեանքը, հարկաւոր էր Դարաքիլիսային մի խելացի եւ ուժեղ կամքի տէր ղեկավար:

Կայացաւ մի բազմամարդ միտինգ. դուած էր թշնամուն դիմաւորելու հարցը: Գառները գայլերին խնամախօս են ուղարկում. ի՞նչ արած. «Դու պարտաւոր ես», - ասում է Նիցշէն,- ընկած է նրա ճանապարհին, ոսկէշող, որպէս մի թեփաւոր կենդանի եւ ամեն մի թեփի վրայ փայլում է ոսկու պէս «Դու պարտաւոր ես»...

Դիմադրելու եւ մեռնելու «հաւես»-ը կորել էր, ինքնապաշտպանութեան տրամադրութիւն չկար, ամենքին զբաղեցնում էր մի միտք, մի գաղափար՝ համակերպել թշնամու պահանջներին, կամովին կրել ստրկութեան շղթան...

Որոշւեց հասարակական գործերի ղեկը յանձնել մի եռանդուն եւ փորձւած գործիչի: Գտնւեց մի այդպիսի անձնաւորութիւն՝ Արսէնանց Վանօն, որ օժտւած էր դրական կողմերով:

Ընտրւեց հաշտարար պատգամաւորութիւն: Յեղափոխական աւիւն ու ռիսկը տեղի տւին խոհականութեան ու չափաւոր քայլերին:

Ժողովուրդն իր պարտքը կատարած համարելով՝ ցրւեց միտինգից, պատսպարւեց իր յարկի տակ եւ սպասեց իր օրհասին...

Վանօն, որ վճռել էր մնալ մինչեւ վերջ իր հայրենիքում, կրել իր հարեւանի հետ բռնակալի անագորոյն լուծը եւ այդպիսով թեթեւացնել փամբակեցուն վիճակած ճակատագրի հարածները, ստանձնելով իր պաշտօնն անմիջապէս անցաւ գործնականին - թշնամուն դիմաւորման:

Հաշտարար պատգամաւորութիւնը պատրաստ էր՝ նրան մասնակցում էին Փամբակի գիւղերի յայտնի ներկայացուցիչներ, հրապարակ էր ելել «աղ ու հացը» եւ «սպիտակ» դրօշակը՝ խաղաղութեան ու եղբայրական յաւիտենական Սիմվոլը:

Պատգամաւորութիւնը պէտք է գնար մինչեւ Համամլու եւ այնտեղ դիմաւորէր թշնամուն՝ արտայայտելով ժողովրդի հպատակութեան ու հնազանդութեան հաւաստիքը: Այս էր միակ միջոցը: Խաղաղ մասսայի կեանքի ու մահւան խնդիրն էր վճռում: Պայքարի ու մարտնչելու մօմենտն անցել էր:

Պատգամաւորութիւնը շարժեց՝ նրան առաջնորդում էր «խաչ ու խաչվառը»:

Ղշլաղում նրան միացան Գրիշա Աղան, Զաքի-Ղարի, Դար-Բազի եւ Բզովդարի պատգամաւորները:

Այդ օր կարծես բնութիւնը փորձում էր մեղմանալ, նրա տխուր դէմքը ստանում էր քաղցրահամբոյր ժպիտ, սեւ ու մռայլ ամպերը կամաց-կամաց հեռանում էին հորիզոնի այն կողմը, կենսատու արեւն ուրախ նայում էր երկրին եւ կարծես խոստանում էր ամենքին կեանք ու անդորրութիւն...

Պատգամաւորութեան հանդիսաւոր երբը հասաւ Արչութ, նրան շրջապատեցին թիւրք խուժանը, որին տհաճութիւն պատճառեց սպիտակ դրօշակը՝ «Աղ-Բարեախը»: Թիւրք «խոջիների» յանդուգն վերաբերմունքը զգացնել տւին պատգամաւորութեան, որ այսպիսի պայմաններում նրանք հազիւ թէ իրենց միասիան կարողանան կատարել, որ գազանացած խուժանը հազիւ թէ կենդանի նրանց հասցնի Զամանլու՝ աւելի խելացի համարեցին վերադառնալ Ղարաքիլիսա եւ սպասել թշնամու զօրքի մօտենալուն:

Անցաւ երեք օր: Ղարաքիլիսան ընկաւ ահ ու սարսափի կօշմարի տակ: Փրկութեան յոյսի վերջին կայծերը, կամաց-կամաց, հանգան ու կորան, մահւան օրհասը տիրեց ամենքին, խորհրդաւոր լռութիւնը կապարի պէս ճնշեց մասսային, որ դառնել էր մի հսկայ կենդանի դիակ, իսկ Փամբակի գեղեցկամիստ Ձորը՝ մի ահռելի գերեզման...

Բայց մայիսի 24-ին, մի անսպասելի դէպք, աւելի շուտ մի զարմանալի հրաշք եկաւ ցրելու համատարած լռութիւնը, պատռեց մահւան վարագոյրը եւ մարդկանց երակների մէջ հոսաց ապրելու եւ կուելու տենջը:

Ղարաքիլիսայից դէպի արեւելք, Զամգաչիմանի ուղղութեամբ, Դիլիջանի ոլորապտոյտ ճանապարհին երեւաց մի անորոշ զանգւած, որ քանի մօտենում՝ աւելի տարածւում եւ աւելի նկատելի էր դառնում: Շատ չանցած գիւղում երեւացին մի խումբ ծիաւորներ, ոտից ցզլուխ զինւած:

Ժողովրդի սարսափահար դէմքին նկատուեց եւ զարմանքի, եւ ուրախութեան նշան... Եկւորները ծանօթ դէմքեր էին. Նժդէկի տղերքը: Զետաքրքրող բազմութիւնը շրջապատեց ծիաւորներին:

- Գալիս է հայ զօրքը, գալիս են հայ կամաւորները: Կռիւս պիտի տանք, փախչելն ամօթ ա՛, տղամարդութիւն պիտ շանց տանք, արար աշխարհի պիտ զարմացնենք, ծլկող ու կորչողը՝ նամարդ է:

Լսողները չէին հաւատում իրենց ականջին, թւում էր ամենքին մի երազ, մի քաղցր ու կարճա՛տեւ երազ...

«Գալիս է հայ զօրքը, մի՞թէ, նրանք, որոնք երեք օր առաջ բռնել էին նահանջի ուղի՞ն, կորցրել էին կուելու տրամադրութիւն եւ խելակորոյս փախչում էին առաջ... ոչխարների մի հօտ, որ սարսափա-

հար եղած գայլերի ոհմակի ցուել էր ամեն ուղղութեամբ», - մտածում էր տեղացին եւ գլուխը շարժելով հեռանում էր եկւորներից...

Այո՛, այս ամենը երազ չէր, այլ իրականութիւն: Մի ժամից յետոյ Ղարաքիլիսա մտաւ կազմակերպւած մի բանակ մի բուն ուխտեալ հերոսների, որոնց համար անհանդուրժելի էր ստրկութեան շղթան եւ արհամարհելի վախկոտի կեանքը: «Մահ-իմացեալ»-ները վճռել էին իրենց կեանքի գնով, իրենց արեամբ ստեղծել ժողովրդի համար - անմահութիւն:

Ղարաքիլիսան ցնծութեամբ դիմաւորեց ուխտւածներին:

Գ. ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

«Մեռած են բոլոր աստածները. արդ
կամենանք, որ Գերմարդն ապրի»:
Նիցշե

Վերջին պայքարի խիզախ քայլը պատկանում էր Դիլիջանին, ուր կենդրոնացել էին հայ զորքի կազմավորված մասերը եւ փախստականների հոծ բազմությունը:

Նրանց մէջ ռազմական տրամադրութիւն ստեղծողն եղաւ ժողովրդական հերոս ՆժԴԷՅԸ: Նրա եւ մի քանի էնտուզիազիստ գործիչների կրակոտ ճառերի վայրկեանական ազդեցության տակ վճռեց դիմաւորել թշնամուն Փամբակի լեռներում, բաց կրծքով դուրս գալ նրա դէմ եւ մի անգամ էլ ցոյց տալ արար աշխարհին, որ հայ յեղափոխական դեմոկրատիան գիտէ հերոսաբար կռւել եւ փառաւոր մահով մեռնել...

Հայրենասիրական ոգեւորութիւնը հրաշք է ծնում: Վախկոտ ու քուլամորթ անբոխը վերածնունդ է: Նրա միջից ջոկւում են հազարաւոր կամաւորներ, կազմւում է ռազմիկ զնդեր, եւ շարժւում առաջ... Աւանգարդը հանդիսանում է ՆժԴԷՅԻ հեծելազունը, որ յետագայում, Հաջի-Ղարայի տակ երեւան է հանում առասպելական յանդգնութիւն:

Հայ զորքի անսպասելի վերադարձը նոր ոգի եւ նոր աւիւն է ներշնչում Փամբակի լեռն ու ստրկացած մասսային:

Առաջ է գալիս՝ առանձնապէս Ղարաքիլիսայում, անսահման ոգեւորութիւն: Թշնամուն դիմաւորելու վերջին փորձը փոխւում է ժողովրդական պայքարի: Դա կռիւ պատրաստութիւն չէր, դա անմահութեան տօն էր: Ամենքի դէմքի վրայ փայլում էր ցնծութիւն, բոլորն էլ իրանց զգում էին ազատ ու հպարտ: Անժամօթ մարդիկ իրար պատահելիս գրկախառնւում, հունգուր-հունգուր լալիս էին...

Սիրո՛ւն ու անվերադարձ օրե՛ր, ո՞ւր կորան, ո՞ւր...

Պատանուց սկսած մինչեւ զառամեալ ծերունին զենք են վերցնում, կռիւի շտապում, դեռահաս կոյսից մինչեւ պառաւ գեղջկուհին գործի են անցնում՝ թիկունք ամրացնում: Հիացմունքի՝ արժանի ժողովուրդ: «Ես քեզ տեսնում եմ այնպէս, ինչպէս դու քեզ ցոյց տւիր այդ հերոսական օրերին եւ այս տեսիլքն ասում է ինձ, որ մասսան հեռու է ընկճելուց եւ ընկնելուց, նա աճում, յառաջադիւմում է, դառնում է լաւագոյն եւ սքանչելի իր գործերով, անվախ եւ ըմբոստ յանուն արդար ու ճշմարիտ սիրոյ» - նման դէպքերից հիացած բացազանցում է մի անւանի յեղափոխական:

Սկսեց պայքարը: Հայ մարտիկները «ուռա՜» գոչելով վազեցին առաջ: Կանոնաւոր զօրամասերը, դուրս գալով Ղարաքիլիսայից, անցան Ղլաղ-Դարբազ, դիրքեր գրաւեցին:

Մայիսի 25-ին որոտաց հրետանին՝ ազդարարելով ընդհանուր յարձակում: Հրացանների ու գնդացիների անընդհատ համազարկերն՝ արծազանք տւին:

Թշնամին շփոթեց՝ նրա հետախուզները փախստի դիմեցին: Մերոնք արբեցած յաջողութիւնից եւ արհամարհելով թշնամուն՝ կանգ առան: Կռիւը դադարեց, խլած դիրքն ամրացնելու մասին մտածող չեղաւ: Ռազմագիտութիւնը տեղի էր տւել անհատական խիզախութեան, սառնասրտութիւնը՝ վայրկեանական ոգեւորութեան: Չկար կռւելու մի որոշ ծրագիր, դուած չէր լուծելու որեւէ խնդիր, ամեն ինչ թողնւած էր տարերային ուժին, ամեն ինչ յանձնւած էր պատահականութեան: Մեր զինւորական յայտնի ուժեր՝ Նազարբեգով, Բեգ-Մամիկոնով, Անդրանիկ եւ ուրիշներ, կորցնելով իրանց հաւասարակշռութիւնը՝ չունէին հմայք ու հեղինակութիւն մասսայի աչքում:

Իսրայէլացիք Մովսէսից հրաշք էին պահանջում, հայ տառապեալ ժողովուրդն իր հերոսներից՝ սխրագործութիւն, բայց նրանց անհատական ճիգերն անգոր էին փոխել պատմութեան ընթացքը, որ ուներ իր սկիզբն ու վախճանը...

Հետեւեալ օրը կռիւը վերսկսեց նոյն թափով:

Այս անգամ մերոնք հանդիպեցին ուժեղ դիմադրութեան:

Թշնամին արդէն ուժեղացրել էր իր դիրքերը: Տասնունէկերորդ ֆրգան արդէն անցել էր Զաջուռի լեռներից:

Այն ժամանակ, երբ թշնամու զօրաբանակի մի մասը Փամբակի ու Թափա-Գեաւորի վրայով տիրում է Գեաղայ-Մայմեխի բարձունքը, միւս մասը դիմելով արեւելք՝ Աղլաղանի, Կախկալի, Շիշ-Թափի գագաթներով հասնում է Սարալ գիւղին եւ ամրանում է Ղուրսալուի ու Արչուքի լեռներում, մեր զօրքերը բռնել են միայն արեւմտեան կողմը, «Ղլաղ-Դարբազ-Արչուք ութվերստանոց տարածութիւնը, ստեղծել են միայն մի ֆրօնտ կենդրոնացել են միայն այս ճակատում, դարձրել են «կոտրած եկեղեցին» իրենց Վերդենը, ֆլանգերի ուժեղացման մասին մտածող չկայ, որքա՜ն թոյլ ու անպաշտպան է Դալ ու Շօր-Դաղ հիւսիսային եւ Աչաուրթ, Խալխալ ու Մեծ-Մայմեխ արեւելեան թեւերը:

ՆժԴԷՅԻ խումբը Դարբազի ու Հաջի-Ղարի արանքում գերմարդկային ճիգեր է գործադրում կանգնեցնելու թշնամու բազմապատկւած ուժի ներխուժումը, նրա մի բուռն քաջերն առասպելական հերոսների նման հրաշքներ են գործում:

Իսկ մինչ այդ հեռատես թշնամին չափելով մեր ուժերը Ղուրսալի կռում գտաւ զաղտմիքը, որոշեց հայ զօրքի թոյլ կողմերը՝ շուտով ուժեղացրեց իր աջ ու ձախ ֆլանգները՝ Աչաուրթի ու Բզովդարի բարձունքները:

Այն մօմենտին, երբ մեր հերոսները խիտ շարքերով հարւածում էին թշնամուն ճակատից, երբ իգիթ Հաջիդարեցիք, համամլեցիների օգնութեամբ, Սարալում պաշարել էին թիւրք զօրամասերին, Մայմեխի ու Արչուքի լեռներից որոտում էր թշնամու հեռաձիգ թնդանօթներ եւ

գնդացիներից թափում էր կրակե կարկուտը: Թշնամին կամաց-կամաց շրջապատում էր Փամբակը. նրա զորամասերը կամաց-կամաց պաշարում էին մեր զորքերին: Բայց կռիւը չէր դադարում աւելի կատաղի եւ աւելի գոռ դառնալուց:

Ղշլաղեցի Արմենի խումբը, Դարբազի ու Դաջի-Ղարի ուղղութեամբ, արգելում է թշնամու առաջխաղացման:

Գարասը, Յակոբը, «Ջելիմ խանը», Մուկուչը, Աթիկը եւ փամբակեցի իգիթ տղաներ յանդուգն ու ճարպիկ յարձակումներ են սկսել՝ այստեղ գնդակահար է լինում Ռուբենը, մի կրակի կտոր տղայ:

Մեր հերոսները վճռել էին փառաւոր մահով պսակել իրենց անհաւասար մենամարտը:

Մեր զօրքը հասկացաւ իր օրհասական դրութիւնը, ամենքն զգացին իրենց ֆրօնտի թերութիւնը, առանց ֆլանգների՝ ճակատն անկարող է դիմադրել թշնամու գրոհին, Դարբազի ու «Կոտրած եկեղեցու» դիրքերի անկումը ժամերի հարց է:

Հարկաւոր էր ամրացնել թեւերը: Այդ մասին մտածող ու հոգացող չկայ: Մեր քաջերը բնագոյրէն զգացին այդ կարիքը:

Դէպի Գեաղա-Մայմեխ եւ Ղարա-Ղալա մագլցեցին մի քանի հարիւր զինուոր, խլացուցիչ «ուռա»-ով սարսափահար փախցրին թշնամու հետախուզներին եւ գրաւեցին մի քանի անմատչելի դիրքեր: Այս կռումն ընկաւ «Կոտոշ» Արամը՝ Մայմեխի արծիւը:

Այս թելը պաշտպանելու էր գնդապետ Սամարցեւի գունդը, որ յետագայում երեւան հանեց զարմանալի քաջութիւն: Առանց թնդանօթի ու ռազմամթերքի, առանց պաշարի ու պատրաստութեան, Սամարցեւն իր գնդով խլեց թշնամու բոլոր դիրքեր, հալածեց նրան դէպի Միսխանա եւ առաջ բերեց կռուողների մէջ անսահման ոգեւորութիւն:

Շատ-շատերի վկայութեամբ, եթէ գնդապետ Սամարցեւի առաջարկած պլանով կազմէր Ղարաքիլիսայի ֆրօնտը, մի գուցէ կռիւներն այլ ընթացք ստանային:

Սամարցեւի երեւալը Մայմեխի բարձունքում՝ անծայր յոյս եւ արիւթիւն ներշնչեց լեռների ծերպերում թառած մեր արծիւներին:

Այս ռազմիկ-զինուորականը, մայիսի 25-ին, գիշերւայ ժ. 9-ին գրում է կամաւորների առաջնորդ Յովսէփին. «Ձեր տեղեկութիւնները ստացայ, յայտնում եմ, որ Գեաղա-Մայմեխ եւ ուղարկել մի բատալիոն՝ չորս զնդակացիք եւ յիսուն ծիւաւորներ, նրանց յետեւից էլի մի ռօտա ծիւաւորներով, թշնամին տիրել է Դաջի-Ղարայի ու Դալաւարի բարձունքները, առ այժմ մնացել տեղներդ, ձեռք բերել պաշարեղէն՝ նմանապէս եւ փամփուշտ: Մի այսպիսի կրիտիքական մօմենտում չթողնէք դիրքերը, մինչեւ որ մերոնք յառաջ չխաղան եւ չունենան հաստատ դրութիւն: Մեր բզկուած հայրենիքը կգնահատի ձեր աշխատանքը: Օրինում եմ Ձեզ բոլորիդ, թող Աստած պահի Ձեզ քաջերիդ»...

Հեռատես զինուորականի հրահանգները գործադրում է ճշտութեամբ: Մի բուռն անձնագոհ քաջեր ամուր մնում են իրենց դիրքերում՝

սպասելով օգնութեան, բայց հետեւեալ օր շրջապատելով թշնամուց եւ կորցնելով իրենցից շատերին՝ նահանջում են ցած Վանանց Ձոր՝ «Պոլոր Զարը»...

Պայքարը ճակատում եռում հա եռում է, մեր արտիլերիան երկու օր շարունակ յետ է մղում 11-րորդ ֆրգայի ուժեղ յարձակումները: Սկսում է Դաջի-Ղարայի ճակատամարտը: Գիւղի անմատչելի բարձունքները մի քանի անգամ ձեռքից-ձեռք են անցնում: Ընկնում են մէկը միւսի յետեւից հարիւրաւոր քաջեր, որոնց հետ նաեւ անւանի հերոս-կորսետ Տէր-Մովսիսեան: Թշնամին արդէն լուծել էր իր ռազմական խնդիրը՝ Աչաուրթն ու Ալթուն-Թախտը գրաւած էր, Գեաղա Մայմեխը նրա ձեռքին է, Բզովկարի լեռնաշղթայից որոտում էին նրա հրանօթները, Փամբակը դրած էր մահւան օղակի մէջ, տարւում էր օրհասական վերջին մարտը, պարտւելու եւ ընկնելու ժամերը հաշւած էին:

Բայց մեր մարտիկները դեռ եւս կռւում էին՝ նրանք ամենքը սպասում էին օգնութեան: Եւ նա պիտի գար հիւսիսից, Դալի լեռների կողմից, ազատասէր Լօռուց: Չէ՞ որ այնտեղ էր Անդրանիկը, մեր Գարի-բաղին, թառած Դսեղայ ժայռերին, շրջապատւած Սասնայ ծռերով ու Գուգարաց քաջերով:

Տաշ-Քեասանից, երբ լսեցին առաջին համազարկեր մեր քաջերի սիրտը թունդ ելաւ, խելակորոյս վազեցին առաջ.

- Եարադանի՜դ դուրբան, Աստօծ, Մուրազատուն եկաւ, «Փաշէն» եկաւ, նրա ջանին մատաղ, Ջա՛ն տղերք, յառա՛ջ, էլ մեզ բան չկայ, դուշմանին ցոյց տանք ովա մեր «Փաշէն», ո՞վա մեր քօմակը... Տեպ կապէ՛ք, ցէպ...

Դըռ... դըռ... դըռ... դըռ... ըռռ...

Գնդակահար գլորում են մեր տղերանց առաջին «ցեպը», կազմում է երկրորդը, երրորդը... վազում են առաջ դէպի Աղմէթ-եալը... «Փաշին» -Անդրանիկին դիմաւորելու...

Բայց ո՞ր է Անդրանիկ, ո՞ր է Դսեղայ իգիթներ... Իլլիզիան ցրում է, մեր տղերքը սթափում են, երբ նրանց առաջն են դուրս գալիս... թիւրք ասկեարները...

Մերոնք նոր եւս հասկանում, որ Ջալալ-Օղլին երեք օր առաջ դատարկւել է, Լօռին պատրաստում է անձնատուր լինելու, իսկ Անդրանիկը, սարերի արծիւն, երես է թեքել իրենցից...

Ահա, արդէն Սանամուրդանի լանջերի վրայ, երեւացին զօրքի ալիքներ, որոնք քանի գնալով՝ աւելի խտացան ու շարքեր կազմեցին: Թշնամու երկու ֆլանգները միացան իրար Վարդանլուի գիւղի սահմաններում: Հիմա սկսեց գնդացիային անձրելը:

Գնդակահարութիւնը դեռ եւս չէր շփոթել Ղարաքիլիսայում կուտակւած բազմութեան: Նա չէր գնում գնդակների տակ, այլ գնդակներն էին թռչում նրա մօտ: Քար էին կտրւել ամենքը՝ տղամարդիկ, կանայք եւ անգամ... երեխաներ: Ձինւորների աղերսանքն ու սպառնալիք չէր ազդում նրանց վրայ: Ժողովուրդը հիպնոզացած էր այդ տեսարանից,

դուրս էր եկել փողոց եւ բերանը բաց նայում էր վերեւ: Նա չէր հաւատում իր աչքին, պարտութեան մասին նա գաղափար չուներ, յաղթութեամբ էր նա արեցած: Երեք օրւայ կռիւներն այդ էին ներշնչել, նա վստահ էր ու ուրախ, զնդակների վզգոցը, հրանօթների թմփիւնը ու մարդկանց աղաղակը կազմել էին մի ներդաշնակ նւագածութիւն, նա կարծես իրան զգում էր հարսանիքում կամ տօնախմբութեան մէջ, նա հրճւանքից քիչ էր մնում պարէր:

«Ամա՛ն Թելլօ, Թելլօ՛ ջան, Թելլօ՛,

Շիրին Թելլօ՛, Թելլօ՛ ջան, Թելլօ՛»:

«Մարդիկ,- ասում է Նիցշէն,- դեռ չեն սովորել՝ թէ ինչպէս, պէտք է սրբագործել ամենագեղեցիկ տօները»:

Ղարաքիլիսան դեռ չէր զգում իրեն պաշարւած: Ռազմական տրամադրութիւնը համակել էր ամենքին: Նամանականդ կանայք, իրենց անձնագոհութեամբ, գերազանցել էին Մո. փափկասուն տիկնանց: Նրանք տանջւում էին որպէս կին, որպէս մայր, որպէս քոյր, երբ նրանց սիրելիներն աներկիւղ նետում էին առաջ՝ արհամարհելով մահը, նրանք չարչարում էին որպէս տնտեսուհիներ, յանձն առնելով կերակրել մարտիկներին՝ առաջին դիրքերում, նրանք տանջւում էին որպէս գթութեան քոյրեր՝ խնամելով ծանր վիրաւորին... Տղամարդը չէր համարձակւում իր կնոջ առաջ թոյլ երեւալ, վախենալ եւ անգամ կասկածել: Դեզերտիքը չէր թաքնւում, չէր փախչում՝ սարսափելով կնոջ ծաղրից ու արհամարհանքից: Ոչ մի ժամանակ հայ կինն այնքան իրաւահաւասար չէր եղել, որքա՛ն հերոսամարտի օրերին... Կինը կռւի մէջ էր ստացել իր իրաւունքը, նրանից խլել՝ ոչ ոք չէր համարձակւում:

Գօտենարտը շարունակւում էր: Ղարաքիլիսան շրջապատող լեռներից տեղում էր համազարկերի տարափը: Թշնամին մեր հերոսների դիմադրութիւնից շշմած՝ չէր հաւատում իր յաջողութեան:

Մեր կռողներն, երբ տեսան, որ Ղարաքիլիսայի անկումը մօտ է, վճռեցին փառաւոր մահով մեռնեն, քան թուլամորթի մման, կորցնելով ամեն ինչ, տեղի տան թշնամուն:

Այժմ սկսեց պարտիզանական կռիւներ, որոնց մէջ մեր երիտասարդութիւնը, տասնեակ տարիներ շարունակ, մարզել ու կոփել էր:

Այդ էլ չօգնեց, այդ էլ խեղդեց թշնամու գերազանց ուժերի գրոհի տակ: Հայ մարտիկները դարձեալ բռնեցին մահամջի ու պարտութեան ուղին:

Սարսափելի էր տեսնել հազարաւոր զինւած մարդկանց, որոնք արդէն դատապարտւած էին օրհասական մահւան, երեկւայ առիւծները՝ շղթայազերծ էին արւած: Սկսեց փախուստը: Բայց այդ իսկական կռողներից շատ քիչն յաջողեց: Համատարած հրդեհն իր գիրկն առաւ բոլոր ըմբոստներին, նրանք հալւեցին-կորան պայքարի հնոցում: «Փա՛ռք յաղթածներին»...

Փամբակի ծորում կուտակւած տասնեակ հազարաւոր գաղթականութիւնն որքան էլ աշխատեց դուրս պրծնել թշնամու ծուղակից,

ազատւել թշնամու վրեժնդրութիւնից, բայց եւ այնպէս նրա խոշոր տոկոսը գտաւ իրեն շրջապատւած եւ ստիպւած եղաւ մնալ Ղարաքիլիսայում՝ սպասելով բռնաւորի դատավճռին:

Մայիսի 28-ին, երեկոյեան ժամը 4-ին, Ղարաքիլիսան ընկաւ: Մինչ ուշ երեկոյեան «Կենտ» ծառի եւ «Թագաւորանիստ» կոչւող տեղերից չէր դադարում պուլմէտրների տարափը: Թշնամին դեռեւս չէր հաւատում մեր պարտութեան:

Դ. ՅԱՂԱՅԱԿԱՆ ՍՈՒՏՔԸ

Ղարաքիլիսայի հասարակութեան խելացի եւ անելի հեռատես մասը՝ զգալով, որ հայ զօրքի պարտութեան ժամը մօտ է, որ ազգաբնակչութիւնը հնարաւորութիւն չունի փախուստի միջոցով իր կեանքն ազատել՝ մտածեց, անձնատուր լինելուց առաջ, դիմաւորել բռնաւորներին:

Այս խնդրում մեծ եռանդ ու գործունեութիւն ցոյց տուց մոր կօմիսար Վանօն, որ այս անգամ էլ անդդուելի մնալով իր որոշման՝ չէր լքել ժողովրդին, չէր բռնել փախուստի ուղին, այլ վտանգի մատնելով իր կեանքն՝ աշխատում էր օգտակար լինել իր հարեւանին:

Պարտութեան օրը, կօմիսարի նախաձեռնութեամբ, կազմեց մի պատգամաւորութիւն, որի մէջ մտան՝ գերմանական մի լէյտենանտ, ինժեներ Մեասաեդովը, երկաթուղու նաչալնիկը, ճանապարհների կառավարիչ Մուրատը եւ հասարակութեան կողմից՝ Վանօն, Սարգիս Ղարաքէշիշեան եւ Սարգիս Խանգաղեան: Ժամի 2-ին, պատգամաւորները նստելով ատօմօբիլ, առաջ շարժեցին դէպի Համամլու: Գնդակների վզոցը եւ թնդանօթների խլացուցիչ որոտը չէին խանգարում պատգամաւորութեան կատարելու իր մեծ միսսիան:

Իսկ այդ միջոցին թշնամու զօրքի աւանգարդն արդէն իջել էր Զիբուխլայ լեռներից եւ գրաւել էր «Կոտրած եկեղեցին»: Ջաւիդ բէյի շտաբը կանգնած էր Արչուից վեց վերստ հեռու՝ Սարալի տակ «Մայիօր Մօմտրեզօրի» արծանի մօտ:

Պատգամաւորութիւնը հասնելով Ղշլաղի «Սեւ քարի հանդ» կոչող դաշտը՝ կանգ առաւ: Նրան մօտեցան տաճկական երկու սպայ զինւորներով: Աւտօմօբիլից իջաւ գերմանական լէյտենանտը ու ծանօթացրեց նրանց պատգամաւորութեան միսսիայի հետ: Սպաները հեռանալով մի քանի քայլ՝ հասան դաշտային հեռախօսին եւ սկսեցին խօսել: Ապա, վերադառնալով պատգամաւորների մօտ՝ առաջարկեցին նրանց կապել իրենց աչքերը թաշկինակով եւ դարձեալ նստել ատօմօբիլ: Այս հրամանը հնազանդութեամբ կատարում է: Մի քանի րոպէից յետոյ պատգամաւորները հասնելով Արչուք կիսակայարան՝ ցած են իջնում եւ առաջնորդւում են մի սենեակ, հրամայում է հանել թաշկինակները ու սպասել հրամանատարին: Մի ժամ անց գալիս է Ջաւիդ բէյը, այցելում է պատգամաւորութեան եւ լսում է նրա խնդիրը: «Ընդունել Ղարաքիլիսայի հպատակութեան ու հնազանդութեան հաւաստիքը, հովանաւորել ժողովրդին եւ պաշտպանել նրան խուժանի բռնութիւններից»: Ջաւիդ բէյ քնծիծաղ տալով «չեօկ եակշի՛, չեօկ եակշի՛»-ով հանգստացնում է պատգամաւորներին եւ խոստանում է նրանց, լէյտենանտի ներկայութեամբ, որ «բիր էրմանինըն բուռնի-խալ օլմամիշ» - «Մի հայի քիթ չի արնոտի», որ ինքն ամեն միջոց ձեռք է առնելու Ղարաքիլիսայում նորմալ կեանքը վերականգնելու եւ զաղթականու-

թեան ամեն տեսակ աջակցութիւն ցոյց տալու, միեւնոյն ժամանակ յիշեցնում է պատգամաւորներին հայ ժողովրդի «վերջին դաւաճանութիւնը», որ այդ բանը «փաղիշահը» չի ների, որ մեղաւորները պատասխանատուութեան կկանչւեն եւ այլն եւ այլն:

Պատգամաւորութիւնը իր միսսիան կատարած համարելով՝ վերադառնում է Ղարաքիլիսա:

Ամբոխը սրտատրոփ սպասում էր նրանց վերադարձին, նրա գոյութեան հարցն էր մէջտեղ դրած, հեշտ չէր, բռնաւորի պատասխանից կախած էին նրա կեանքը, նրա յոյսերը: Պատգամաւորները յայտնում են ժողովրդին Ջաւիդ բէյի խոստումը:

Պարզամիտ եւ դիրքահաւատ մասսայի ոգեւորութիւնն անսահման է: Սարսափի զգացումը վերանում է ամենքի սրտից, նա զգում է իրեն չափազանց ուրախ, մահւան ուրականը չի երեւում այլեւս նրա աչքին, նա համարում է իրեն փրկւած ու ազատ:

Ղարաքիլիսան պատրաստուում է դիմաւորել յաղթողներին, տները դռներից ու պատուհաններից երեւում են սպիտակ դրօշակներ՝ հաշտութեան ու եղբայրութեան շաղկապող նշանը: Ամբոխը խռնում է գիւղի գլխաւոր փողոցներում: Հոգեւորականութիւնը, «խաչ ու խաչվառով» ու հանդիսաւոր թափօրով, բազմութեան ուղեկցութեամբ, Աղէքսանդրովսկի բուլվարի ուղղութեամբ շարժւում է առաջ եւ կանգ է առնում երկաթուղու պարկի մօտ - «Իվանովի Ծառուղու» երկու կողմերում: Հազարաւոր աչքեր յառած են դէպի Ղշլաղ, որտեղից պիտի երեւար թշնամու յաղթական զօրքը, հազարաւոր սրտեր անհամբեր սպասելուց բաբախում են հա բաբախում... Վերջապէս, լսեց երաժշտութեան խուլ արծագանքը, որ քանի գնաց անելի պարզ հնչեց եւ ախորժալուր դառաւ... «Օտտօմանեան մարշն» էր նւագւում, որ գազաններին անգամ կարող էր մեղմացնել - գառ դարձնել, ո՛ր մնաց բանական մարդուն...

Բարձրացաւ ամբոխի տրամադրութիւնը. «եաշա՛, չեօ՛ք եաշա՛» - խլացուցիչ «ուռան», գնաց խառնելու» մուզիկայի հնչիւն նւագների եւ պուլեմէտրների անընդհատ համազարկ «դըռ-դըռ»-ոցների հետ...

Երեւաց տասնունէկերորդ ֆրկան զինւորական կարգով, հասաւ պարկին եւ արագ քայլերով մտաւ գիւղը, շատ տներից երեւացին աղ ու հացի մատուցաններ, յաղթողները ճաշակեցին յաղթողների աղ ու հացը, հիւրասիրութեան ու հաւատարմութեան անխօս երդումը:

Այդ օր գիւղը ստացել էր տօնական տեսք. փողոցներում մինչեւ մութ իջնելը խռնւած էին մարդիկ եւ ազատ ու համարձակ խօսում էին օրւայ տպաւորութիւններից...

Դեռ եւս չէր պատահել ոչ մի էքսսցէ:

Թիւրք զօրքն երեք օրւայ կռիւներից յետոյ՝ հանգստանում էր:

Իսկ մինչ դեռ թիւրք խուժանը, գայլերի ոհմակի նման, պատրաստուում էր պատառոտել, պատրաստուում էր կլանել իր ճանկն ընկած ամեն զոհերին... Վարդանլեցի ու հալավարցի աւազակներն ազդաւնշանի էին սպասում:

Գիշերայ կիսին ասկեարները, խմբերով դուրս գալով կազարմաներից, եւ միանալով Օսմանների ու Ալիների հետ՝ արշաւեցին տների վրայ...

Ամբափանցելի մթութեան մէջ լսեցին առաջին զոհերի աղեխարշ ճիչը եւ դահիճների ոռնոցները...

Զուլումն իր թելերը տարածեց պարտւած Ղարաքիլիսայի վրայ...

Յաղթութեամբ յղփացած մարդ-զազանները շարունակեցին մինչեւ առաւօտ իրենց սանձարձակութիւնները...

Ժողովուրդն էլ չերեւաց փողոցներում... Ամենքը քաշեցին բնակարանները, կուչ եկան այնտեղ ու սպասեցին իրենց օրհասին: Յամատարած մահն իր գիրկն առաւ անպաշտպան մասսային...

Ազատասէր Փամբակը հագաւ ստրկութեան շղթան, նրա հերոսները, փարամայ քաջերի նման, թագուիւ սիրուց, թիթեռներ դառած, այրեցին, հանգան կրակի բոցերում...

Gloria victis! Փա՛ռք պարտւածներին...

Ե. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐ

«Ի կատար ածող մահն եմ ցոյց տալիս ես ձեզ, որ ապրողների համար մի խթան եւ մի ուխտ է դառնում»:
Նիցշէ

Փամբակը կապկպելով ստրկութեան շղթաներով՝ ընկաւ մահաբեր ու անփարատելի մղձաւանջի մէջ:

Ղարաքիլիսան եւ իր շրջակայ եօթ գիւղերը՝ Ղշլաղ, Յաջի-Ղարա, Ղարբազ, Բզովդար, Սարմուսախլի, Եղաբլի, Վարդանլի փոխւեցին մի ահռելի հեկատոմբի, ուր կատարեց Մեծ Եղեռնի վերջին արարը:

Խաւար ու տոսկմնալից էր մայիսի 28-ի գիշերը: Ոճրապատումի սեւ վարագոյրը պարուրել էր ամենքին:

Ղարաքիլիսայի փողոցներն ամայացել էին, բազմահազար ամբոխը սարսափահար կուչ էր եկել տների քունջերում, պահել էր կտուրների ու նկուղների պուճախներում, հորերի ու ամբարների մէջ... լռել ու դադարել էր մարդկային կեանքի ուժեղ զարկերակը՝ ժխտրն ու աղմուկը, չէր լսւում ոչ ձայն եւ ոչ ծպտում: Անասուններն անգամ, բնագոյրէն զգալով համատարած Զուլումը, քաշել էին դռներից եւ պատսպարել էին գոմերի, ախոռների եւ մարագների անկիւններում սպասելով իրենց օրհասին...

Արնապատման եւ եղեռնի՝ գիշեր...

Ղարաքիլիսան եւ եօթ գիւղերը յանձնել էին Հալավարի ու Արջուքի, Սարալի ու Ղանջղազի «ղաջագների» «խնամքին», հանրածանօթ Բունաթ ու Իբրահիմը, Մահմեդն ու Վակիլը կտրելով երկու ազգերի եղբայրական կապը, ոտնահարելով համերաշխութեան ու եղբայրութեան սրբազան աւանդը՝ կատարում էին դիւային օրգիաներ... Նրանք զաղտագողի մտնելով գիւղը եւ ներս խուժելով իրենց «քիրվանների» տները՝ սրախողող էին անում շատերին, բռնաբարում էին կանանց եւ առեւանգում էին կոյսերին...

Հետեւեալ օրը կոտորած ու թալան ստացան պաշտօնական բնոյթ: Տասնումեկերորդ ֆրկայի քիւրդ-ասկեարները՝ գլուխ անցած տեղական խուժանին՝ կատարեցին եօթ օր շարունակ աներեւակայելի ոճիրներ ու աւերածութիւններ:

Նամանաւանդ, սոսկալի էր այն գիւղերի դրութիւնը, որոնք գտնւում էին ճակատից ներս խուժող զօրքի ճամբին, «Գիւմրու սօշէի» վրայ, Ղշլաղ-Ղարբազ-Բզովդար, երեք շէն ու կուշտ տեղեր, որոնց թշնամին հէնց 28-ի գիշերը հասցրեց իր մահացու հարւածը: Միայն Ղշլաղում ընկան 177 անմեղ զոհեր:

Ղշլաղը գտնւում է Ղարաքիլիսայի հարաւ-արեւմտեան կողմում, չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ, Չիչխան գետակի մօտ եւ Ղարսի երկաթուղու գծին կից: Յամարւում էի Փամբակի ամենակուլտուրական

ու հարուստ գիւղը: Ղշլաղի գիւղացիութիւնը վերջին տասնամեակում ցոյց տւեց խոշոր առաջադիմութիւն իր տնտեսութեան եղանակի մէջ:

Գիւղատնտեսութիւնը տարուում էր ռացիօնալ սիստեմով, հասարակութեան մէջ չափազանց զարգացած էր ինքնուրոյնութեան ու փոխադարձ օգնութեան ոգին:

Համաշխարհային պատերազմի առաջին տարիներին գիւղը տնտեսապէս շատ բարձրացաւ: Դպրոց եւ գիւղացիական հանրակրթարանը կուլտուրական անգնահատելի ծառայութիւն մատուցին Ղշլաղին: Գրագիտութեան տոկոսն 80-ից անցաւ: Գիւղի երիտասարդութեան նախաձեռնութեամբ բացւեցին ջուլիականոց, կօօպերատիւ եւ գիւղատնտեսական վարձակէտ, գիւղացի թատերասերները հիմք դրին գիւղական թատրօնի: Նամանաւոր, անփոխարինելի դեր կատարեց «Կօօպերատիւ-Ինքնօգնութիւնը», որի հետ օրգանապէս կապւել էին Ղշլաղի 300 ծովս կամ 2500 բնակչութիւնը: Կօօպերացիան արմատական յեղաշրջում էր առաջ բերել գիւղացիական կեանքում:

Փամբակի խաւարապատ ձորերում Ղշլաղը մի լուսատու կանթեղ էր, մեր գիւղացիութեան ազատագրութեան արշալոյսին Ղշլաղն առաջին սարեակն էր:

Ահա, այս կուլտուրական համայնքն ենթարկւեց մայիսի 28-ի Բարեփոխման գիշերի սարսափներին, թշնամին գնդակահար արեց մօտ երկու հարիւր տղամարդկանց եւ երեխաներին, բռնաբարեց կանանց եւ թալանի մատնեց ժողովրդի ամբողջ հարստութիւնը:

Ղշլաղի կործանումն ու կոտորածն անխուսափելի էին նախ այն պատճառով, որ գիւղը գտնուում էր հէնց կռիւ դաշտում: Ժողովուրդը, մանուկից սկսած մինչեւ զառամեալ ծերը, մասնակցում էր հերոսամարտին, իսկ վերջին օր մեր ծանր թնդանօթներից մէկը դուռն էր գիւղի ծայրին՝ «Մայիլանց կալում», եւ այնտեղից էր «ժարիտ անում դուշմնին»։ «Համա թօփ ծոգողը, ա՛յ իգիթ եմ ասում, դարաբաղցի էր, ջանին մեռնեմ, նրա նման մի հինգը ունենայինք՝ ո՛վ մեզ կարար մօտենալ, ո՛վ մեզ կարար դիպչիլ», - մի առանձին ոգեւորութեամբ ասում են ղշլաղեցիք: Այդ անժամօթ «հերոս թոփչին» մնում է անանուն՝ ժողովրդի բանաւոր գրականութեան մէջ:

Ղշլաղի կոտորածի երկրորդ եւ գլխաւոր պատճառը ժողովրդի տեղից չշարժւելն էր: Էականացիան համարում էր «դաւաճանութիւն», խաղաղ ազգաբնակչութեան գաղթը՝ վախկոտութեան ու լքման նշան: Ահա, ինչու դեռեւս կռիւ նախօրեակին փակւած էին փամբակեցու համար բոլոր ճանապարհներ, մահաւան սպառնալիքով-ստիպում էին տեղից չշարժւել, խուճապի չմատնել: «Ոչով իրաւունք չունի գեղից դուրս գալ, եա թէ չէ խիզաճոնց փախցնել, պիտի էստի մնանք, էստի էլ մեռնենք, գնալու տեղ չունենք, փախչելու՝ ճար: Ով էլ որ հակառակը վարվի՝ նրա տունը կրակ կտանք, նրա կայքը՝ քանդում, իրան էլ գիւլախորով», - գոռալով պատկիրում էր Ղշլաղի բեօխվէն՝ Ծռքթանց Աւետիքը:

Եւ այդպիսով գիւղի առաջնորդները ստիպեցին ժողովրդին տեղից չշարժւել եւ նոյն իսկ սիրունատես հարսներին ու աղջկերանց գիւղից չհեռացնել: Այդ անկոչ «խորհրդատու»-ներից մի քանիսը պատկանում էին այն մարդկանց կարգին, որոնք օգտուելով հանգամանքից՝ իւրացրել էին փախստականների թողած անհաշիւ հարստութիւն եւ յղփացած ուրիշի բարիքից՝ մոռացել էին իրենց ֆիզիքական գոյութեան սպառնացող վտանգն անգամ:

Ապա, ղշլաղեցի «Ալէքսան Աղա՞ն», այդ փորձած ու յամառ ծերունին, որի ալեգարդ գլխով շատ փոթորիկներ էր անցել, որի կեանքն արկածներով էր կոփւել, բայց նա մնացել էր լաւատես եւ հաւատացող:

- «Մեզ բան չկայ, օսմանցին լաւ գիտայ ովա իր դուշման եա բարեկամը, նրանք «զակօնի ու պօրեադկի» մարդիկ են, մերոնց նման խօս՝ չեն: Չպիտի գնանք, չպիտի ժաժ գանգ, դարիբութիւն վատ բան ա, մեր օջախներն ո՞ւն ենք թողնում՝ գէլերին ու շներին՞, պտի մնանք, պտի մեր տան սներին դայիմ կպչենք, հէջ չպիտի պոկ գանք... հալբաթ Աստօծ իր ստեղծածին չի մոռանայ՝ քօմակ կգայ», - համոզում էր Ալէքսան Աղան իր շուրջը հաւաքած ղշլաղեցոց, որոնք զգալով վերահաս վտանգը՝ եկել էին Աղից «խորհուրդ» իմանալու...

Եւ գիւղը մնաց - հաւատալով Աղին եւ... Աստծուն...

Թիւրք զօրքի առաջամասը՝ միացած Սարալի, Արչուքի եւ Ղանջղազի խուժանի հետ - մայիսի 28-ի գիշերը մտաւ Ղշլաղ...

Տեղացի թիւրքերն առաջնորդեցին ասկերներին դէպի իրենց «քիլվաների» տները: «Տրախտ-տրախտ-տրախ» - լսեցին գիւղի այս ու այն ծայրում. կոտորածի ազդանշանն էր:

Սթափւեց ղշլաղեցին, բայց նա արդէն ընկած էր ծուղակում, փրկութեան ոչ մի յոյս, փախչելու ոչ մի հնար:

Թիւրք զօրքի յետնապահ արերգարդը մտել էր Ղշլաղ, խուժանն աւելի զագագել եւ աւելի սանձարձակ էր դառել:

Հանրածանօթ Սամանտը, Վակիլը, Կուրդ-Ալօ-Օղլին անցած մի-մի հրոսախմբի առաջ՝ ոտնատակ էին տալիս գիւղը:

Ահա նրանք հասան Զիջխան գետակին, կանգ առան, մտածում էին գնալ Ղարաքիլիսա՝ համեղ պատառներն այնտեղ էին, յանկարծ դիմացի պատշգամբից երեւաց «Աղբարեախը» - Սպիտակ դրօշակը, «Ալէքսան Աղան» էր՝ թշնամում էր դիմաւորում: Նրա հետ էին գիւղի մի քանի երեւելի մարդիկ՝ Իրիցանց Անտօն, Մատթոսանց Խէջօն, Գեորգանց Ղազար եւ ուրիշներ:

Աւագակները ճանաչեցին. «Ալէքսան Աղա դըր, Ալէքսան Աղա դըր», - գոչելով շուռ եկան եւ վազեցին նրանց մօտ:

Մի քանի րոպէից յետոյ Աղէն ու իր միամիտ հարեւաններն ամուր կապկպած էին թոկերով: Աղի յոյսերը խորտակւած էին, իսկ կեանքը՝ վտանգի մէջ: Խուժանն արդէն սկսել էր թալան: Աղի անբաւ հարստութիւնը դուրս բերելով՝ բեռնում էր սայլերին:

Գիշերը կապածներին քշեցին երկաթուղու գծի ուղղությամբ եւ «Մինասի խոտանոցում» գնդակահար արին: Այդպիսով, հաւատացեալ Աղէն պատճառ դառաւ Ղշլաղի ամենաերեւելի մարդկանց կոտորածին: Ժողովուրդը հասկանալով, որ ինքը գլխովին յանձնած է թշնամուն, փորձեց դուրս գալ տներից եւ փախչել, բայց հանդիպելով զազանացած խուժանին, սարսափահար կուչ եկաւ գիւղի այս ու այն անկիւններում:

Թիւրքերը սկսեցին իրենց հունձը՝ ազատ ու համարձակ մտնում էին ղշլաղեցոց տներ, գնդակահարում էին դիմաւորողներին, թալանի էին մատնում տան կայքն ու կարողութիւնը եւ ապա կանանց մազերից բռնած քաշում դուրս՝ իրենց զազանային կրքերին յագուրդ տալու:

Ղշլաղեցիք, իրենց մամուլն ու թասիքը պաշտպանելու համար, առիւծաբար դիմադրում էին թշնամուն, բայց հանդիպելով խուժանին՝ գնդակահար ընկնում էին գետին:

28-ի գիշերը զուլումը պատեց Ղշլաղին՝ կոտորեցին գիւղի ամենալաւ մարդիկ. Աթանան տղերքը – Սովսէս, Յովհաննէս, Մելիք եւ Մաշինէն, Իրիցանց Անտոնը, Մատթէոսանց Խէօն, Գեօկչականց Յովհաննէս ու Բալաբէզը, Դամբարանց Արշակը, Առաքելը, Կոյր Շամիրը, Ղուկասանց Օհան, Մուկուչ, Իւզբաշանց Յակոբ ու Եգոր, Սաքնանց Կարօն, Դարբնանց Խէօն ու Ասատուրը, Յակոբանց Ասատուր, Քոչարանց Սարդարը, Տէր-Սիականց Սաքօն եւ շատշատերը:

Գտնեցին եւ այնպիսի անվախ մարդիկ, որոնք կարողացան դուրս գալ գիւղից եւ անյայտանալ անթափանցելի խաւարում:

Իսկ մնացած մարդիկ, գիշերային անթափանցելի խաւարի մէջ, սողալով ու փորքաշ տալով, անցան մի փողոցից միւսը, ցատկեցին մի պատից՝ միւսը պատը, հաւաքեցին գիւղամէջ՝ Սաքնանց ու Աթանանց զոմերը, պատսպարեցին այնտեղ՝ ամիսներ շարունակ կրելով անասանելի տանջանք ու զրկանք, ցաւ ու մահ, ենթարկւելով արբած ասկերների գիշերային յարձակումներին եւ ականատես լինելով կանաց առեւանգման ու լլկման... Այս ամենը միայն սկիզբն էր երկրանց:

Մայիսի 28-ի առաջին Բարթողիմէան գիշերի սարսափներին ու կոտորածներին ենթարկեց նաեւ Փամբակի կենտրոնը Ղարաքիլիսան՝ Երեւանի նահանգի ամենանշանաւոր աւանը, Կովկասի հովասուն կուրօրտը եւ Փամբակի ու Լօռայ սիրտը: Վերջին տասնամեակում Ղարաքիլիսան զգալի չափով յառաջադիմեց: Կառուցեցին բազմաթիւ կանոնաւոր, յարմար, վայելուչ եւ ճաշակաւոր բնակարաններ, ուղղեցին, ընդարձակեցին ու մաքրեցին գիւղի գլխաւոր փողոցները:

Կանոնաւորվեց աւանի լուսաւորութեան ու սանիտարական դրութիւնը: Բազմացան պետական ու հասարակական հիմնարկութիւնները՝ միրօվոյ սուր, միրօվոյ պօսրեղմիկ ու անտառապալատութիւն, դպրոցներ, կօօպերատիւ, մամր վարկ եւ գիւղատնտեսական ու բարեգործական ընկերութիւններ, Երիտասարդ Միութիւն եւ քաղաքական կազմակերպութիւններ, կլուբ, ռօստօնդա, Թատրոն ու պրօժեկտօր: Այս բոլորին

միանալով Ղարաքիլիսայի բնական դիրքը, հարուստ բուսականութիւնը, առողջարար ու կազդուրող կլիման, քաղցրահամ ու մաքուր ջուրը եւ կենքի ու ապրելու համեստ պայմանները՝ գրաւեցին օտարների ուշադրութիւնը, հողի հետ օրգանապէս կապած եւ նրա առանձնայատուկ միջավայրի հետ ծուլած աւանը դարձաւ Անդրկովկասի ամենանշանաւոր ամառանոցներից մինը:

Ղարաքիլիսան վերջին տասնամեակում տեց մի քանի աչքի ընկնող գործիչներ – Դայկ Ազատեան, Յուլակ Խանգադեան, Ստեփան Զօրեան (սկսնակ գրող) եւ այլք:

Գիւղատնտեսութիւնը դառաւ ժողովրդի կենքի ամենագօրեղ ֆակտօրը, առանձնապէս զարգացան նրա ճիւղերից պարտիզպանութիւնը եւ մեղուապահութիւնը:

Ղարաքիլիսայում հիմք դրեցին օրինակելի մեղանոցների, որոնցից ամենից աչքի ընկնող ու արդիւնաւետ Աւետիս Աղաբաբեանին՝ 300 դ. բ., Միհրդատ Խանգադեանին՝ 200 փ., Փանոյեանին՝ 300 արկղ եւ ուրիշներին՝ 1500 դադանից աւելի:

Գիւղացիութեան բիւջէի մէջ մեղուապահութիւնը կազմում էր 20%-ը, անասնապահութիւնը՝ 45%, երկրագործութիւնը՝ 15% եւ ամառանոցային արդիւնը՝ 20%:

Դամաշխարհային պատերազմը խոշոր չափով նպաստեց Ղարաքիլիսայի տնտեսական դրութեան բարձրացման:

Ժողովրդի կուլտուրան օր ըստ օրէ յառաջադիմեց: Արովեան դպրոցն ունէր, վերջին տարին, հազարից աւելի աշակերտութիւն եւ 20 հոգուց բաղկացած ուսուցչական խումբ: Առաջ եկաւ նոր սերունդի անդրանիկ կազմակերպութիւնն – Երիտասարդական Միութիւն, որ իր գործունէութիւնը սկսեց կուլտուրական երկու քայլերով. բանալով գրադարան-ընթերցարան եւ տօնելով իր վաստակաւոր ուսուցչի, զառամեալ Տէր-Խորենի հասարակական գործունէութեան քառասնամեայ յօբելեանը:

Ղարաքիլիսայի կօմպակտ մասսայի մէջ զարգացաւ ինքնագիտակցութեան եւ ինքնաքննադատութեան բնագոյր:

Ղարաքիլիսեցին ազատւելով հայկական ռուտինայի ազդեցութիւնից՝ յարեց սօցիալիստական որոշ հոսանքներին եւ թոթափեց իրենից ազգայնական կուսակցութիւնների ու խմբակցութիւնների ոսկոռացած հեղինակութիւնը:

Առանձնապէս մեծ յաջողութիւն ունեցաւ կօօպերատիւ շարժումը Ղարաքիլիսայում: 1914թ. հիմք դրեց «Կօօպերացիա» ընկերութեան, որ իր հետ միացրեց 2 հազարից աւելի սպառողներ եւ հասցրեց իր շրջանառութիւնը 2 միլիօնի՝ այն թւականի համար չափազանց խոշոր մի գումար:

Ամենայն վստահութեամբ կարելի է պնդել, որ Ղարաքիլիսայի Կօօպերատիւը, Երեւանի նահանգի այն ուժեղ կազմակերպութիւններ-

րիցն էր, որ նորմալ պայմաններում արմատական յեղաշրջում կարող էր առաջ բերել գիւղի սօցիալական կեանքում:

Ահա, այն կուլտուրական կենտրոնը գլխովին անձնատուր եղաւ բարբարոսներին: Գիւղի ամբողջ հարստութիւնը դառաւ թշնամու սեփականութիւն: Թիւրքերը Ղարաքիլիսայի անսահման կարողութիւնից մնացել էին ուղղակի ապշած: Ամբաւ բարիքների շտեմարան Ղարսից ու Գիւմրուց յետոյ, թշնամին երազում էր նոյնը տեսնել Գիւրջիստանի սրտում՝ Թիֆլիսի մէջ, բայց յանկարծ մարդկային ցանկութիւններից ամենահազաւագիւտը գտան Փամբակայ ձորերում՝ էլ ոկի, էլ արծաթ, էլ թանկագին իրեր եւ էն ամենը, որ կարող էր կշտացնել ու յղփացնել օսմանցիներին, էն ամենը, ինչ որ դեռեւս միջին դարերում, օձի հիպնոզացած աչքերի նման, քաշում ու գրաւում էր սելջուկների ու մոնղոլների հորդամներին:

Արեւելեան կիրքն էլ յագուրդ առաւ, արեւելեան վաւաշոտութիւնն էլ բաւարարեց: Հայ մատաղ կոյսերի ճիւղն ու կաղկաղանքը ցնծութիւն ու հրճանք պատճառեց մարդ-զազաններին:

Ժողովուրդն ամբողջովին անձնատուր էր եղել թշնամուն, չունէր պաշտպանելու ոչ մի հնար եւ ազատելու ոչ մի միջոց, ընկել էր Սոլոխի գիրկը: Ամենուրեք տիրում էր սարսափ ու սարսափ, համատարած մահն էր թագաւորում: Ղարաքիլիսեցին որ կողմն էլ շուռ գար՝ նրա առաջ կցցւէր մահը, որ տեղն էլ թաքնւէր՝ նրա աչքին կերելար մահւան կմախքը: Աջ կողմում մահ, ձախ՝ մահ, յետ՝ մահ, յառաջ՝ մահ: Օդն ու բնութիւնն անգամ թունաւորած էին: Ժողովուրդը յայտարարում էր ոչ միայն օրէնքից դուրս, այլեւ մարդկութիւնից դուրս...Ոչ սեռը եւ ոչ հասակը չէին փրկում քեզ եւ քո սիրելիներին: Դու պէտք է մեռնես, բայց նախ քան այդ, դու պէտք է տեսնես, վկայ լինես քո մօր, քո քրոջ, քո կնոջ, քո զաւակի, քո հօր, քո եղբօր մահւան... Քո աչքի առաջ տանջանքների են եմթարկում քո սիրելիներին, քո հարազատներին, որպէսզի դու զգաս մահւան սարսափը եւ դահճի ներկայութիւնը:

Բայց դու, երեկւայ մարտիկ, ազատութեան համար ընթոստացող, ստրկութեան շղթաներ փշրող փամբակեցի, չէ՞ որ դու երէկ կռւում էիր քո բզկտած հայրենիքի անկախութեան, քո զաւակների ապագայ երջանի՝ կ ու սիրո՞ւն կեանքի համար, ապա ինչո՞ւ այսօր համարում ես նզոված, արարքդ՝ դատապարտելի եւ գոյութիւնդ մի մագից կախած: Ամարզում եւ ծեծում ես դու, անպատում եւ լլկւում ես դու: Պէտք է մեռնես, քեզ հետ եւ քո հարազատները՝ դու ապստամբ ես, դու գեաւուր ես, մեռիր, մեռիր, մեռիր...

Գերի Ղարաքիլիսեցին վիրաւորած զգացմունքով, որպէս հերոս, որպէս հայրենասէր, որպէս ծնող, որպէս զաւակ, կանգնած էր ինչպէս մի կենդանի դիակ, իր գերեզմանի առաջ, որ զազանի նման բաց էր արել իր երախը, պատրաստ էր կենդանի կուլ տալ նրան՝ ազատելով ստրկութեան շղթաներից եւ մարդկային ստորացումից...

Հետեւեալ օրը կոտորածներ ու բռնութիւնները ստացան պաշտօնական բնոյթ: Զաւիդ բէյն իր «քաջարի ասկեարներին» հրամայել էր «ուչ գիւն քէֆ չակդըն» - երեք օր զբօսնել ու քէփ քաշել:

Թիւրք անզուսպ զաֆտիաներին այդ էր հարկաւոր, իսկ Հալաւարի ու Վարդանլի խուժանը Ղարաքիլիսայի ծայրերում պազած սպասում էր: Ազադնշանը տրւեց: Գիւղը թափեցին աւազակաբարոյ տարրերը, սամձարձակութիւնների ծայրը սկսեց՝ անպաշտպան ժողովուրդը գլխովին յանձնեց գայլերի ոհմակին: Ղարաքիլիսա աւանը վերածեց մի սպանդանոցի, ուր մարդկային թարմ արեան գոլորշին արբեցրեց ու զազանացրեց դահիճներին...

Կատարեց այն ամենն, ինչ որ անթոյլատրելի ու աներեւակայելի է բանական մարդու, Պղատոնի հասարակական ինդիվիդուալի համար: Մի անգամ էլ ճշտեց «մարդը մարդու համար գայլ» ասացածը:

Մի քանի օրւայ ընթացքում, աւերակների կոյտի վերածեց Փամբակի նման մի գեղածիծաղ բնագաւառ եւ Ղարաքիլիսայի նման մի գիւղաքաղաք, ուր ժողովուրդն իր տոկուն ու յամառ աշխատանքով հիմնաւորել էր իր տնտեսութիւնը եւ կռել ու կոփել էր իր կուլտուրան:

Ղարաքիլիսայում կուտակած բազմահազար հայութիւնը յայտարարեց ռազմագերի եւ նրա ինչքն ու ստացածքը «դօվլաթ»-ի՝ պետութեան սեփականութիւն:

Սկսւել էր գերահաւաքը: Ասկեարները դառել էին աւելի կատաղի, իսկ խուժանը՝ անհամդորժելի:

Նամանաւանդ, զազան էին կտրւել վարդանլեցիները՝ նրանք վրժ ու արիւն էին պահանջում: «Քեսասարախ»-ները մտնում էին տներ ու թաքստանոցներ, խուզարկում էին ամեն մի անկիւն, գտնում էին տղամարդիկ, կապկպում ու քշում «բազարը» - գիւղամէջ - «Սելսկի ուլարավլենիա» - «Նալբանդանց ու Արովանց» տներ՝ այնտեղ էր օսմանեան «Հիւքմէք-բաշին»:

Այդպիսով, վերոհիշեալ կէտերում մի օրում հաւաքեցին հազարաւոր գերիներ:

Ամմեղ մարդիկ երկար ժամանակ գտնուում էին խելակորոյս վիճակում, չէին հասկանում ո՞ր եւ գտնուում իրենք եւ ի՞նչ է կատարւում իրեց շուրջը: Ուղեղը դադարել էր գործելուց, բանական մարդը միանգամից ընկել էր սպանդանոց տարած անասունի վիճակում:

Անցաւ մի օր, երկու օր, գերիների անսահման տառապանքներին միացան քաղցն ու ծարաւը:

Գիշերն իր թելերը փռեց պարտած Ղարաքիլիսայի վրայ, կոտորածն ու բռնութիւնն աւելի սարսափելի չափերով շարունակեց մինչեւ հետեւեալ առաւօտը:

Լուսաբացին ասկեարների վաշտերը շրջապատեցին գերիների հաւաքատեղը, բինբաշիների ու իւզբաշիների հսկողութեամբ, նրանք խումբ-խումբ դուրս բերեցին փողոց, խուզարկեցին, խլեցին գերիներից փող, արժեքաւոր իրեր եւ վրաներից հանեցին նոր հագուստներ,

ապա կանգնեցնելով նրանց շարքով՝ կապկպեցին ամենքի ձեռքերն երկաթեայ լարերով: Երբ այս գործողութիւնն էլ վերջացաւ, երեւաց պատշգամբուն «փաշէն» - վաշտապետը եւ հրամայեց.

- Բուկարի սիգի թեսլի էտիկ, գեթերուն (սրանց ձեգ ենք յանձնում, տարեք):

Ասկեարները գերիներին խումբ-խումբ քշեցին առաջ: Գերիներից մէկը, Զաքի-Նազարցի Սաքօն, որ ճանապարհին զգալով վտանգը, կտրում է իր կապանքներն ու ճարպիկութեամբ փախչում, պատմում է.

- «Մզի հետ կապածներին ես կճանչնամ. գիւմրեցի չուստ կարող Գարասն, հօռօմցի Գեօն ու իր տղէն, մագրեցի Ջաքար, համա մէկէլների անունները չգիտամ: Մեզի քշեցին առաջ՝ Ղարաքիլիսու մենծ ուլիցի միջով, տարան հանեցին Վակգալի բախչի մօտ, էստեղ մեզի մի սիւսթ կանգնեցրին, էլի տարան յառաջ Ղշլաղի ճամբով, էդպէս զնալով հասանք «Փաշի-գեղի» կարմրջի կուշտ, էն մաշիցի բուսկի մօտ, էլի կանգնանք, մեր խուտունները կտտրաւ, մեր աջալը մօտ էր, էն անաստեած ասկարների միտքը փիսն էր, ես էլ կտրեցի ու փախայ»...

Գերիների այս խումբը տարւում է «Բութկա» կոչւող երկաթուղու տնակից մի քանի քայլ դէպի հիւսիս «Բաղալ-օղլու աղբիւր»-ի մօտ եւ կանգնեցւում է շարքով ու զնդակահարւում:

Գերիների երկրորդ խումբը քշւում է Ղարաքիլիսայից դէպի հարաւ «Տաք-աղբի փոսերը» նոյն վիճակին ենթարկւում: Այստեղ զոհերի թիւը հասնում է 500-ի:

Երրորդ խումբը դէպի Վարդանլու գիւղի «քարափչի գաւօղի» մօտ է զնդակահարւում:

Չորրորդ խումբը դէպի Վանանց Չոր, հինգերորդը՝ դէպի Մայմեխ, Աչաուրթ, Ալթուն-Թախտ, Մեծ-Չոր եւ Զաքի-Ղարի գոմերը եւ Եղաբլի Սուրբ Սարգիսը:

Ջաւիդ բէյը գծել էր հայեր կոտորելու մի գրանդիօզ ծրագիր... Ռազմագերիների խմբերը քշեցին դէպի լեռների այն բարձունքները, ուր երկու օր առաջ թիւրք զօրքը դիրք էր բռնել - դէպի Մայմեխ ու Աչաուրթ, այստեղ էլ զլխովին զնդակահարեցին:

Այս միջոցով օսմանեան ռազմագետները փորձեցին ցոյց տալ արար-աշխարհին, որ կոտորածն եղել է միայն դիրքերում, որ օսմանցին խախտել չգիտէ պատերազմի միջազգային օրէնքները, որ պարտաւածները «վայելում են փատիշահի շնորհները», բայց նրանք կոյր էին ձեւանում մի փաստի առաջ, որ *դիրքերի մէջ ընկնողների ձեռքերն ազատ չէին, լարերով էին կապկպած...*

Վեհիբ փաշան, արեւելեան շողոքորթութեամբ, «շնորհաւորում էր խատիսեանին հայ զօրքի քաջագործութեան համար, որ դիրքերը զիջեց միայն 10 հազար զոհ տալուց յետոյ», ուրանալով իրեն իսկ կարգադրութեամբ սարքած մասսայական կոտորածները:

Երեք-չորս օր շարունակ Փամբակի լեռներից լսում էր հրացանների ու զնդակացիների համազարկերը: Կոտորում էին հազարաւոր

զինւորներ, պատանիներ եւ զառամեալ ծերունիներ, նրանց մէջ քանի՜, քանի՜ ծանօթ դէմքեր կային, նրանց հետ քանի՜, քանի՜ հերոսներ կորան, մնացին անթաղ ամիսներ շարունակ, արեւի ու ամռնելի տակ, թռչուններից ու զազաններից պատառուտած ու այլանդակած... «Հողմն է հեծեծում սեւ ամտամներում - անտէր մեռելների սուգն է այն, բալիկ, անտէր ու անթաղ մեռելները շա՛տ»... որքա՛ն ողբերգական է բանաստեղծի բառերը, երբ վեր ես յիշում, կոտորածներից մի քանի ամիս յետոյ, «Մեծ-Չորում» թափափւած հարիւրաւոր դիակները յօշոտւած ու կմախքացած:

Թիւրք զօրքերի պակասը լրացնում էր խուժանը, որ աւելի սարսափելի, աւելի քստմնելի արարքներ էր ցոյց տալիս:

Վարդանլեցիներն ու հալավարցիները, չբաւականանալով Ղարաքիլիսայում ամբարած անբաւ հարստութիւնից ու բարիքներից, որ նրանք սայլերով ու գրաստներով կրում էին դէպի իրենց գիւղերը՝ կատարեցին շատ սպանութիւններ եւ բռնաբարւումներ...

Խուժանն ընկած փողոցէ-փողոց, տնէ-տուն, որոնում էր աչքի ընկնող ղարաքիլիսեցի սպանելու կամ տանջանքի ենթարկելու համար: Ամբոխը գտաւ մի քանի երեւելի մարդկանց, մեղապահ Աւետիս Աղաբաբեանին, Աթոյեան Արմենակին, Նահապետ Աղին, Ղուկանց Մացակին, Վէկանց Մարտինին, Վահանանց Վահանին, Ջուրաբանց Սարգսին եւ այլոց: Նրանք կապկպեցին ու մերկացեցին, ապա խառնելով գերիների խմբերի հետ՝ քշեցին զանազան ուղղութեամբ:

Առեւանգման ու բռնաբարութեան դէպքերն աւելի յաճախակի կրկնելով՝ սարսափահար արեց պատուսէր ղարաքիլիսեցուն: Զայ կինը նախազգալով, որ պղծելու է իր նւիրական անմեղութիւնը, որ ոտնահարւելու է իր նամուսը, դիմեց ինքնապաշտպանութեան մի բացառիկ միջոցի - թունաւորման:

Այդպէս վարեցին Ա. Աղաբաբեանի ընտանիքի համարեայ բոլոր անդամները, Միքայէլ, նրա կին ու երեխան, Ջանազան եւ Զոռնսիմ, Աւետիսի երեխաներ: Սրանց օրինակին հետեւեցին ղշլաղեցի Մայիլեանցներ - Աստղիկ, Լուսիկ, Ջաւահիր եւ երեխաներ ու մի գիւմրեցու ընտանիք: Այս լուռ ողբերգութիւնն էլ ծուլեց համատարած Ջուլումի հետ, թունաւորածների աղեխարշ հառաչները միացած զնդակահարւածների ու խողխողածների տնքոցներին՝ փոխեց մի բուռն նզովք-կրակի՝ հրդեհելու արարաշխարհը, դառաւ մի կայծակի շանք՝ հարուածելու Ամենակարողի «գարգեախը»... հայցելու նրանից օգնութիւն եւ միայն օգնութիւն...

Կոտորածն ու աւերը քանի գնում ծաւալւում հա ծաւալւում էր: Թշնամին կորցրել էր մարդկային ամեն մի զգացմունք, զազաններն աւելի գուք եւ աւելի խիղճ ունէին, քան մարդ բորենիները:

Մայիսի 30-ին Ջաւիդ բէյն իրագործեց իր դիւային ծրագրի երկրորդ կէտը՝ բանւորների կոտորածը: Պատերին փակցեց մի յայտարարութիւն, որի հիման վրայ երկաթուղու բոլոր ծառայողներն անխտիր

պարտաւոր էին 24 ժ. ընթացքում «ներկայանալ փաշային», ցուցակագրել եւ նորից անցնել իրենց նախկին պաշտօնին... Այս յայտարարութիւնը թւում էր ամենքին մի աստուծային շնորհ, խոցոտւած սրտերին մի բալզամ, լքածներին՝ վերապրելու քաղցր զգացում... Այս «բարի ակտիքը», «աչքալուսանքն» անցաւ բերնից-բերան տարածւեց ամեն տեղ:

Մարդիկ, հաւատալով այդ կոչին, դուրս եկան թաքստանոցներից, սրտապնդւած ու ուրախ, շտապեցին «սելսկի կանցելեար» ցուցակագրելու, ներս մտնողն այլեւս դուրս չեկաւ՝ միայն օտարազգիներն ազատ էին: Բանուորահաւաքը շարունակւեց մի ամբողջ օր, «կանցելեարի» սենեակները լցւեցին հարիւրաւոր ծառայողներով, եղան մարդիկ, որոնք ցուցակագրւեցին միայն իրենց կեանքն ապահովելու եւ կոտորածի սարսափից ազատւելու համար: Այս տարօրինակ ըզգիստրացիան թանկ, շատ թանկ նստեց Փամբակի պրօլետարիստին...

Միւս օրը, վաղ լուսաբացին ասկեարները խումբ-խումբ դուրս բերին բանւորներին, երկաթեայ լարերով կապկպեցին եւ քշեցին դէպի Մայմեխի, Աչաուրթի եւ Ալթունթախտի բարձունքներ: Մի քանի ժամից յետոյ համազարկերը գլուխէն հարիւրաւոր մարդկանց անլուր կորուստը: Սամանուրդանի ծաղկաւետ լանջերի համեստ շուշանների սպիտակ թերթիկները ներկւեցին պրօլետարների կարմիր արիւնով, «Ալթուն-թախտ» - «Ոսկէ-գահի» կանաչ ու ալւան մարգագետինները ծածկւեցին խաղաղ «Ռեմօնտի» աշխատաւորների դիակներով...

Այս կոտորածից ազատողներից մէկի՝ «Ստարշօ Ասատուրի» պատմելով, բանւորներին ուղեկցող ասկեարների մէջ գտնւեցին մի քանի ազնիւ հոգիներ, խիղճը կենդանի մարդիկ, որոնք փրկեցին շատերին մահուան ճիրաններից... Այդ փրկիչներից մէկը Երզնկայի Օսման Ջաֆտիան էր՝ «Փաշի-գիւղում» ապրող գերիներից մէկը, որին «Ստարշօ Ասատուրը» զատկին մի կտոր «մատաղանայ» էր տւել: Երախտագէտ Օսմանը բանւորների մէջ ճանաչում է «Ստարշօին», վճռում է վարձահատոյց լինել, կտրում է նրա կապանքները եւ կամաջուկ փախում:

- Գեղ, Ստարշօ, գեղ օղլում. բըն սընա թանիրըմ, սընան տուզ նան չօրըլ ունութմանամ, գեղ, օղլում, գեղ (գնա՛, որդի՛, գնա՛, ես քեզ ճանաչում եմ, քո աղ ու հացը չեմ մոռանայ, գնա՛, որդի՛, գնա՛...):

Օսմանների մարդասիրութիւնը անընշմարելի էր զուլումի օրերում, մարդ-աստուծոներն աներեւոյթ են մնացել կոտորածների վակխանալիայում:

Օսմաններն այն անհատներն են, որոնց մասին Նիցշէն գրում է. «Դուք այսօրւայ մենակներ, ո՛վ հալածածներ, դո՛ւք պէտք է մի ժամանակ մի ամբողջ ժողովուրդ կազմէք, ձեզնից, դուք, որ ինքներդ ձեզ ընտրեցիք, պէտք է մի ընտիր ժողովուրդ մեծանայ»:

Ղարաքիլիսայում հաւաքւած գերիներից մի բանակ քշում է դէպի Դաշի-Ղարա: Այնտեղ թշնամին ունեցել էր մեծ կորուստ: Ջալիդ բէյ

րեվանշ էր պահանջում՝ այս տեղերում թափւած էին հարիւրաւոր ասկեարների դիակներ, մինչդեռ «զեպուր էրմանի»-ների ընկածների թիւն աննշան էր: Պէտք է բերել մի յայտարարի, հարկաւոր է հաւասարեցնել զոհերի թիւը:

Այս խմբի մէջ է Նահապետ Աղան, մեր յայտնի ես-դէկ Դայկի հայրը, Փամբակի հին գործիչներից մէկը: Պատմում են, որ Նահապետ Աղան ճանապարհին պատահում է մի ծանօթ թիւրքի՝ սարալեցի Զօպուռ-Մուսթաֆին, եւ խնդրում նրանից օգնութիւն:

- «Դէ խօրխմա, աղա, խօրխմա, օ դինհաղա գենա պիսիր օլարսան» (մի վախիր, աղա՛, մի վախիր, բան չկայ, ե՛ն աշխարհում էլի գրագիր կլինիս),- ցինկաբար պատասխանում է Զօպուռը:

Այս խումբը մնում է գիշերը Պապօի գոմերում, թիւրք ասկեարները, խուժանի պահանջով, կրակ են տալիս գոմերն՝ այրելով բոլոր գերիներին:

Երեք օրւայ ոճրապատումին զոհ են գնում բազմահազար գաղթականութեան հետ Ղարաքիլիսայից 156 հոգի, Ղշլաղից՝ 177 հոգի, Ղարբագից՝ 43 հոգի, Բզովդարից՝ 25 հոգի, Դաշի-Ղարից՝ 65 հոգի, Աֆանդիից՝ 15 հոգի, Դամանլից՝ 60 հոգի, ի բաց առեալ այն գիւղերը, ուր կոտորածները սիստեմատիքաբար շարունակւեցին՝ մինչեւ թիւրք զօրքի հեռանալը...

Դազարաւոր նահատակների արիւնը ծովացաւ եւ ծածկեց Փամբակի ձորերն ու լեռները:

Մի շաբաթւայ ընթացքում ակերեց ու բրիշակ դարձաւ մի գեղեցկատես ու ծաղկեալ բնաշխարհ՝ պատմական Աշոցքը: «Լէնկ-թեմուրի» հորդաների սրին ու հրին մատնեց մի հերոս ժողովուրդ, որին ճակատագիրն կարծես դատապարտել էր այրւելու ու հանգչելու ազատութեան համար մղուող պայքարի քուրայում՝ թողնելով իր յետքից մի բուռն մոխիր, որպէս նւիրական մի նշխար, որ քամու թւերով տարւեց դէպի ստրկութեան աշխարհը, հաղորդելու եւ կեանք տալու պարտածների բանակին:

Մարդազէլերը շարունակեցին իրենց պատառոտումները չորրորդ, հինգերորդ եւ վեցերորդ օրերն էլ: Նրանք արդեն յղիացել էին մարդկային արիւնից, կրքերը յագեցել եւ նրանց զազանային բնազդները բթացել ու թուլացել էին: Նրանց հոգու խորքերում վերակենդանացել էր հիասթափման ու զղջման զգացում, բայց արդէն ուշ էր՝ կատարւել էր ամենայն ինչ: Մահ եւ ակերածութիւն՝ պակաս տեղ չէր թողնւած: Դայ ժողովուրդին հասցրած էր վերջին մահացու հարւածը, հայ դեմոկրատիան կապւած էր ստրկութեան շղթաներով, հայ գիւղացիութեան սրտին հասել էր մի այնպիսի «քեաֆուր զուլում», որի մոմուռը դառնել էր մի բոց՝ հրդեհելու եւ այրելու Արար-Աշխարհը...

Միայն տասներորդ օրում թիւրք հրամանատարութիւնը փորձեց վերականգնել զինուորական երկաթեայ դիսցիպլինան, սանձահարել խուժանին եւ գնդակահարել խռովարարներին: Մի օրում վերջ տրւեց

բոլոր էքսցեսներին: Մի անգամ էլ ապացուցեց, որ հայկական բոլոր կոտորածների հեղինակն ու հրահրողն եղել է եւ կայ Օսմանեան կառավարութիւնը, էնվերի, Թալեաթի եւ Վեհիբի ոհմակը:

Մի մոզական գաւազանի շարժումով չքացաւ Զուլումը: Մարդկային արեան հեղեղը սառեց ու լերդացաւ: Նահատակների դիակները շաբաթներով մնացին ընկած փողոցներում, դաշտերում եւ լեռների լանջերին - անծածկ ու անթաղ, կատուների, շների ու գայլերի բաժին:

Բայց եւ այնպէս, «որքան էլ քո մարմինը ծակծկող, ոսկորներիդ հիւթը ծծող վայրի թռչունները շրջապատեն Քեզ՝ քո մահը վայրկենական է, դու յարութիւն կառնես զաւակներիդ, սերունդիդ մէջ, որ կաճի, կգարգանայ եւ կմնայ՝ մարմնացնելու քեզ, Մեծ Նահատակիդ»...

Մեռելային լռութիւնը տարածել էր իր մահաշունչ թեւերը ամեն տեղ, ամենքի վրայ: Չէր նկատուում ոչ մի կենդանի դէմք, ոչ մի շարժում: Շրջանը վերածւել էր աւերակների կոյտի, իսկ Ղարաքիլիսան՝ *մեռելային քաղաք*...

2. ԼԾԻ ՏԱԿ

Թիւրքական հրամանատարութիւնը, «դովաթի»՝ պետութեան շահերի տեսակետից, մատի մի թեթեւ շարժումով, վերջ տւեց տասնօրեայ կոտորածներին եւ խիստ կերպով հալածեց մարադէօր-թալան-չիներին, չէ՞ որ շրջանի աւերումով օսմանեան զօրքն ընկնելու էր վտանգալից կացութեան մէջ: Զաւիդ բէյի այդ ուշացած հեռատեսութիւնը փրկեց Փամբակը հիմնայատակ կործանումից:

Սարասկեարի-ընդհանուր հրամանատարի քաղաքականութեան մէջ ակնյայտնի էր ռազմական տեսակետը, թիկունքը հարկաւոր է ոչ թէ աւիրել կամ ժողովրդին բնաջինջ անել, այլ «վնասակար» տարրերից ազատելով՝ օգտագործել ճակատի համար, նամանաւանդ օսմանեան զօրքի առաջխաղացութիւնը դեռ եւս շարունակում էր. էնվերն ու Թալաթն որոշել էին տիրելով Բագուին՝ հասնել Դաղստան, ասկեարներն անգամ այդ բանին մոլեռանդօրէն հաւատում էին. «բըզ ալարըք Բեաթի դա Դեամիր-Ղափի» (մենք պէտք է վերցնենք Բագու եւ Դերբենդը) - պարծենում էին նրանք:

Օսմանեան կառավարութիւնը Փամբակի ժողովուրդը համարեց իր «Ռահաթ» - հպատակը, իսկ նրա սեփականութիւնը՝ «դովաթ-մալի» - պետական:

Շրջանում թողած $1/2$ միլիօն գաղթականութեան, անբաւ հարստութիւն ու բարիքներ հաւաքելու եւ ամբարելու համար աշխատաւոր ծեռքեր էին հարկաւոր, ծրի ու պարտադիր ֆահլայութիւնը դրեց փամբակեցու վզին, չորս ամիս շարունակ ժողովուրդն անմռունչ տարաւ եգիպտական տանջանքները:

Յունիսի սկզբներին հրամանատարութիւնը խստօրէն կարգադրեց ասկեարներին հաւաքել տներից ու թագստանոցներից աշխատանքի ընդունակ բոլոր տղամարդկանց՝ մաքրելու փողոցները նեխած դիակներից ու լէշերից:

Հրամանն անմիջապէս ի կատար ածեց:

Գայլերին - անհովիւ հօտ էր հարկաւոր: Ասկեարներն ընկան դէս ու դէն. մտան այս ու այն փակուղին, տեղահան արին կամ կոտրեցին բնակարանների դռներ, քանդեցին կամ փուլածին կոտորներ, թափեցին ներս, սարսափահար արին այնտեղ շաբաթներով պահած, կուչ եկած մարդկանց, կատարեցին բռնութիւն ու թալան, գտան ֆահլաներ եւ ծեծի ու անարգանքի տակ քշեցին նրանց դէպի գիւղամէջ՝ «կօռա-տեղը»:

Սկսեց դիակների ու լէշերի հաւաքումը: Ամառային արեւը առաջ էր բերել մի նեխածութիւն, որի զագրելի հոտը թունաւորել էր օդն ու մթնոլորտը: Փորեցին փողոցների այս ու այն կողմում փոսեր. դիակն ու լէշը ձգեցին այնտեղ՝ ծածկելով հողի մօտ շերտով: Այս անհաճոյ, բայց հեշտ աշխատանքը մի երկու օրւայ մէջ վերջացաւ: Այժմ կարգա-

դրեց հաւաքել Ղարաքիլիսայի տներից ու խանութներից այն ամենն, ինչ որ արժէքաւոր են եւ «դժվարքին» հարկաւոր: Դուրս բերեց բնակարաններից կահ-կարասիք, անկողին, խալիչեղէն, ամանեղէն, գործիքներ եւ շինութեան միւթեր՝ ուղարկեց կայարան: Հաւաքեց խանութներից, պահեստներից եւ արհեստանոցներից ամեն տեսակ ապրանք՝ երկաթեղէն, փայտեղէն, ուտելիք եւ մեքանամներ, ամբարեց գիւղի մի քանի կէտերում: Ներս խուժեցին դպրոցներ, դատարան, կօօպերատիւ, կլուբ եւ հասարակական այլ հիմնարկութիւններ՝ դուրս թափեցին այնտեղից նստարաններ, սեղաններ, գրքեր, արխիւ եւ այլ իրեր եւ ֆահլաների շալակը տւած տարան կայարան, իսկ այնտեղից էլ՝ Աղէքսանդրապօլ ու Ղարս: Պաշտոնական թալան էր: Օսմանցիներն այդպէս էին հասկանում «սեփականութեան պետականացումը»:

Ղարաքիլիսայում խլած հազարաւոր ու թանգարժէք իրերը, որպէս «փէշքաշ» ուղարկեց բարձր պաշտօնեաներին:

Ղշլաղեցի Գրիշա Անդրեասեանի կինը պատմում է, թէ ինչպէս ինքը պատահմամբ գտնում է իր սկեսարի՝ Ալէքսան Աղի, մարմարեայ թանաքաման Աղէքսանդրապօլում, Սարասկեարի... Կաբինետում: Բարձր-աստիճան փաշան հասկանալով բանի էութիւնը՝ յետ է տալիս տիկնոջ Ղարաքիլիսայից ուղարկւած աւարը «բարդօն, մաղամ, բարդօն, մաղամ» քաղաքավարի արտայայտութեամբ:

Գիւղերից հաւաքեցին երկրագործական բոլոր գործիքներն ու մեքենաները. սկսած կացնից, ուրագից, մինչեւ գիւղացու չուրս ու գութանը, «սարտիքովկան ու վեալկան» բարձեցին վագոններին եւ ուղարկեցին երկրի ներս... Այս էլ կուլտուրան տարածելու «օսմանեան մեթոդն էր»:

Ֆահլա-մշակները կատարելով բռնաւորի հրամանները եւ վաղ առաւօտից մինչեւ երեկոյ անընդհատ աշխատելով՝ տանջւած ու յոգնած փորձում էին վերադառնալ իրենց տները: Փողոցի այս ու այն անկիւններից դուրս էին ցցւում նրանց առաջ ասկեարներ «Աը՛ս, բուրեա՛ գեալ» բացականչումով սարսափահար անում, ուրից ցզուխ խուզարկում, նրանց հագից հանում այն ամենն, ինչ որ արժէքաւոր է ու դիրեկան՝ «բուխարի փափախ», «չուխա», «արխալուղ», «շալվար» եւ աղամային մերկութեամբ ճանապարհ դնում: Պատահում էր դէպքեր, երբ աշխատանքից վերադարձող հայն՝ ընկնելով ասկեարների ճանկն, օրերով չէր կարողանում վերադառնալ իր բնակարանը, ջուր էր կրում, կազարման մաքրում, ոտնամաններ սրբում եւ հազար ու մէկ ստոր ծառայութիւններ մատուցում այս ու այն «խլզբաշուն», «բինբաշուն» կամ հասարակ «զաֆտիային»...

Ղշլաղեցի Ծոքթանց Ալէքսին, այս գիւղական կօմիկը, մի առանձին հիւմորով պատմում է հետեւեալը.

- «Մի օր, առաւօտայ ծէգին, պոկում էի Ղարաքիլիսա, կատի մնան տների կտուրներով էի գնում, որ ինձ էդ անաստօծ ասկեարները չտեսնեն, փորսող տալով, ես կուչ ու ծիգ անելով ինձ ձգեցի գեղի

խրաղը, ես անգամ ուզեցայ եգին գնալ, շէկերս լէնացրի, մին էլ որդից որտեղ մի ասկեար, ձեռքին մի կուժ, ցցեց առաջս, ոտերս թուլացան, ջանովս սարսուռ անցաւ, լեզուս բերմիս մէջ կապեց, «հոգեառս եկաւ» մտքումս ասի: «Բուրեա գեալ, գեալ, թէ՛գ, գեալուր. գէդ սու գեատըր»:

Սուս ու փուս մօտեցայ նրան, վերցրի կուժը ու Անմահականից բերի ջուր, էդ բանով եախես չազատեց, հմի նստեց. «չարուխարն չխար», ես էլ նստեցի ու տրեխներս հանեցի «վէր» տի, շուռ եկայ դպա Ղարաքիլիսա, ոտաբոբիկ ու գլխաբաց կէս սիւսում, առանց յետ նայելու, շնավազ տալով, ընկայ Ղարաքիլիսա, փառք տի իմ փահ Աստածին, որ գլուխս տեղը, սաղ-սալամաթ ազատեցի էն հոգեառից»...

Յաղթողները չէին բաւականանում գերիների կատարած ֆիզիքական ծանր աշխատանքներով եւ նրանց մատուցած ծառայութիւններով, ասկեարներն ազատ օրերին սարքում էին, իրենց զւարճութեան համար «օյիններ» - «Ղարագեօզ»: Բռնում էին առաջին պատահած հային, շլքին կապում մի թուկ ու քաշում հրապարակ, նստեցնում, դուրս էր գալիս մի ասկեար, հանում էր ծոցից ածելին եւ սկսում էր զոհի պէխերն ու մօրուքը քերել, մարդուն հասցրած մարմնական տանջանքը նրանց դիւր էր գալիս, գերու ամեն մի աղաղակն՝ առաջ էր բերում անվերջ հռչոց: Պատահում էին դէպքեր, երբ տկլորացնում էին եւ ստիպում էին պարել ու երգել: Նման վայրենում յատուկ «օյինները» սովորական էին դարձել:

Օսմանցիները սարսափելի կերպով հալածում էին տէրտէրներին. վա՛յ նրան, ով այդ զազանների ձեռքը կընկնէր, ա՛յ այն ժամանակ «Ղարագեօզ» - արի ու տես... Այդ իսկ պատճառով Փամբակի քահանաները, ամիսներ շարունակ, մնում էին թագստանոցներում, չէին տեսնում լոյսի երես եւ չէին կատարում իրենց հոգեւոր ծեսերը: Թիւրք փաշաները միամիտ ձեւանալով՝ շատ անգամ հարցնում էին կօմիսարներից. Չաւուշ, ներդաղըր սըզըն քէշիշլար (որտե՛ղ են ձեր քահանաները): Բացատրում էր նրանց չերեւալու հանգամանքները: «Փաշաները» խոստանում էին ապահովել քահանաների կեանք եւ ազատ պահել նրանց վիրաւորանքներից, բայց ո՛վ էր հաւատացողը, ո՛վ էր երաշխաւոր: Գտնում էին այդ «փաշաների» մէջ եւ այնպիսի բացառիկ տիպեր, որոնք իրանց գործով ու վարմունքով աստածացել են ժողովրդի սրտում:

Փամբակեցին չգիտէ նրանց ով լինելը, անգամ անունը, միայն մի առանձին ոգեւորութեամբ է յիշում «Արաբ-փաշին», որ մինչեւ վերջ պահեց ու պաշտպանեց Ղարաքիլիսի «Կռօսանց թաղը», «Արաբկըցի բին-բաշուն», որ Ղշլաղի Տէր-Եսայուն պաշտպանելու համար գնդակահարեց իր չաւուշին:

Ղշլաղեցիք մինչեւ այժմ մի առանձին յարգանքով են յիշում *Աթնանց Սարոյի «օթախներում» ապրող «փաշին»*, որ գիշերուայ կիսերին, լսելով «Սաքնանց գոմում» հաւաքւած կանանց ճիչն ու «փաշայ քեօմակ, փաշայ քեօմակ» աղիողորմ աղաղակը, դուրս էր թռչում իր

բնակարանից, զարթեցնում ու ոտի էր կանգնեցնում ամբողջ կօմանդան եւ հրամայում էր գտնել ու գնդակահարել այն «քեօփակ-օղլիներին», որոնք յանդգնում են հայ գիւղացու *Նամուսն ու քասիքն* արատաւորել:

Գիւղացիք միաբերան վկայում են, որ այն օրից, երբ հրամայեց վերջ դնել կոտորածին եւ բռնութիւններին, առաջ եկան թիւրք «փաշայ» ու սպաների մէջ այնպիսի ազնիւ տիպեր, որոնք պատրաստ էին հերոսաբար պաշտպանել հայ գիւղի ու գիւղացիութեան ապահովութիւնն ու կեանքը...

Փամբակում եւ Լօռիում կան շատ գիւղեր, որոնց պահել-պահպանել են այս կամ այն «փաշան»: Ժողովուրդը չգիտէ նրանց անունը, ինչպէս եւ նրանց ծագումը, բայց նրա հոգւոյ խորքում, նրա վեհ ապրումների մէջ կայ եւ կմնայ այդ միջնադարեան ասպետների պատկերները, որոնք գիտեն «սիրել, սիրել եւ... քարանալ»: Ազգայնական թոյնաւոր միջաւայրում այդ տիպերը հանդիսանում են մի փարոս, փրկութեան մի խարխիւս, որով միայն հնարաւոր է ազատել մի ազգ, մի դասակարգ - ուժեղի ու տիրողի թունաւորումից ու պրօվօկացիայից:

Կռով են ձեռք բերում իրաւունք ու արդարութիւնը, կռիւ մէջ է բնորոշւում երկու հակոտնեայ բանակներին միացնող եւ հաշտեցնող պայմանական գիծը, ուստի պայքարը եւ ակերիչ է եւ ստեղծագործող... Հայ դեմօկրատիան իր նահատակման օրերում անգամ փնտրում էր երկու ազգերին միացնող ու ձուլող մի ընդհանուր գիծ, բոլորին շաղկապող ու ոգեւորեցնող մի ընդհանուր գաղափար, թշնամի ազգերի ճնշած ու շահագործող դասակարգերի միջեւ համերաշխ ու եղբայրական միութիւն, յեղափոխական գործելակերպ եւ դասակարգային շահերի համար մղող պայքար:

Հերոս-տիպերը կան նաեւ յաղթող ու տիրող ազգի ստորին խաւերում՝ նրա դեմօկրատիայի մէջ: Մինչդեռ, նրա ուժեղ ու շահագործող դասակարգը, բուրժուազիան դեմօկրատիաներին բաժանում է, որ հեշտութեամբ տիրի, յաղթում է, որ ստրկացնի եւ կոտորում է, որ ոչնչացնի...

Գերի-ֆահլաների աշխատանքը չի գնահատում, ստեղծել է հայ ժողովրդի համար ստրկական վիճակ, փամբակեցու գոյութիւնը մի հաւի արժէք չունի: «Գեաւուրի» կեանքն ու գոյքը ապահով չեն, նա լուռ ու անմռունջ կատարում է ամենաստոր ծառայութիւններն անգամ:

Ասկեարները, շատ անգամ, չգտնելով գիւղում պահանջած թուլ մշակներ, իրենց ամբողջ զայրոյթն ու կատաղութիւնը թափում էին քեօխի եւ գգիր-չաւուշի վրայ: Համանւեցի կօմիսար Համբարձումը մինչեւ օրս մի առանձին հպարտութեամբ է յիշում, երբ «իրենց գիւղի թասիքն ու Նամուսը պահելու համար իրեն «փաշէն» կապել տւեց թոկով սէլից եւ ծեծելով տարաւ հանդը խոտ հնծելու»: Բաւական էր մի աննշան դէպք, մի չնչին շարժառիթ, որ նա այլեւս չվերադառնար տուն:

Յուլիսի սկզբներին Ղշաղից խոտ հնծելու տարան Ծոքքանց Արսէնին ու Արշակին, Համբարանց Ալեքսուն եւ նրա տղին՝ Շլորկուտի զոմերը: Ասկեարները պահանջում են այդ թշառներից մատնանիշ անել այն կանանց, որոնց կարելի է գիշերն առեւանգել՝ մշակները մերժում են կտրականապէս: Իրիկնապահին նրանք դաշտից վերադառնալիս՝ սրախողող են արւում եւ ձգւում են Հայդարբէգի գոմերի փոսերը:

Ղշաղի հասարակութիւնը սարսափելով այդ դէպքից՝ դիմում է գիւղում ապրող Սրթաբիբ աւագ բժշկին եւ խնդրում միջնորդ հանդիսանալ հրամանատարութեան առաջ վերջ տալու նման երեւոյթներին. «Խօրխմէին, բիր շէյ-օլմագ» - «մի վախէք, բան չկայ», - ստացւում է նրանից այս միամիտ պատասխանը: Այս դէպքից յետոյ Ղշաղեցոց միայն բռնի ոյժով էին քշում դաշտ եւ աշխատեցնում:

Ասկեարները ծանօթանալով ու մտերմանալով գիւղի տակաւնների հետ եւ ապահովելով նրանց կեանքը՝ կարողանում էին հասնել իրենց նպատակին: Շրջանում առաջ եկան բարոյագերծ ու անամօթ մարդիկ, որոնք միջոցների մէջ խտրութիւն չդնելով՝ աշխատեցին քօնել ու ստորանալ իշխանութեան առաջ, հաճոյանալ ու մօտենալ զանազան կասկածելի «փաշաներին», «իւզբաշիներին» եւ «շահնաներին»: Փամբակի ու Լօռայ իւրաքանչիւր գիւղը տւեց իր «Թովմաս Էֆէնդին» եւ «Ռեւ-Մնօն», իսկ Ղշաղն էլ՝ իր «Ծոքքանց Աւետիք» եւ «Օղաբաշանց Անտօնը»: Այս բորենիները յանձն առան կատարելու ամենաստոր գործեր, ցոյց տալ ասկեարներին գիւղի ցորենի ու գարու հորեր, կարտօֆէլի եւ այլ ընդդէմների ամբարներ, ժողովրդի հարստութեան մնացորդների պահած տեղերը եւ համաձայնեցին մատակարարել լալիր «փաշաներին» կին ու աղջիկ...

Ղարաքիլիսան տւեց Սօնա-Վաննայի Մինիատուրը: Ժողովուրդը մինչեւ օրս չի մոռանում այն Հերոս-Աղջկան, որ իր ազգականներին եւ մի ամբողջ թաղ ազատելու համար յօժարական անձնատուր եղաւ բռնաւորին, դարձաւ նրա հարճը եւ իր պատիւ ու կեանքի գնով ձեռք բերեց անմահ փառք ու հռչակ:

Ղշաղն էլ ունի մի եզակի տիպ. Բ...անց Լ...ան: Մի անգամ նրան կանչում է իր սենեակ թիւրք միւլլագումը, արբեցնում է օղիով եւ հրամայում է գտնել ու բերել մի սիրուն հարս: Ղշաղեցին կտրականապէս մերժում է: Միւլլագումը տեսնելով նրա յամառութիւնը, կանչում է ասկեարներին եւ հրամայում է գեաւուրին ծեծել այնքան, մինչեւ որ յանձն առնի այդ գործը: Պատուապաշտ գիւղացին չդիմանալով «զօփա» դազանակների հարածներին՝ համաձայնում է կատարել «փաշայի» հրամանը: Ազատւում է ծեծից: Մի ժամից յետոյ նա բերում է եւ բռնաւորին յանձնում... իր քրոջը...

Ահ ու սարսափ, ծեծ ու բռնութիւն չեն վերանում Փամբակից: Ղարաքիլիսայի նման մի գիւղաքաղաքում, թիւրք հրամանատարութեան քթի տակ, դարձեալ շարունակւում են անսանձ ասկեարների զազանութիւններ եւ վարդանւեցի խուժանապետների, Մուսնի, Ղանլի

ու Սօլլի անվայել արարքները: Այդ մասին չի դադարում յիշեցնել վաստակաւոր գործիչ Տէր-Խորէնը, կօմիսար Վանօին գրած իր նամակներում. «Վարդանլեցիները ասկեարներով դիմում են սրան-նրան, սպառնալիքներ կարդում եւ պահանջներ անում: Կարծում են Ձեզ էլ յայտնի պիտի լինի: Ձիջելով մեր ազգականների թախանձանքին, խնդրում են եւ վստահ են, որ վարդանլեցիների լրութեանը վերջ կդնէք եւ կազատէք ժողովրդին անհանգստութիւնից: Առանց այդ էլ ցաւեր շատ ունենք»:

«Թաղեցիների եւ իմ կողմից յարգոյաբար խնդրում են մեր թաղի պաշտպանութեան համար պահապաններ նշանակէք, որ մշտապէս եւ պաշտօնապէս իսկեն: Երեկոյեան մեր կրած սարսափները լսած կլինէք: Ձեր ներողամտութիւնն են խնդրում. էլ ուրիշ ճար-իլլաց չկայ, դուք էք մնացել», - գրում է Տէր-Խորէնն իր երկրորդ նամակում:

Կօմիսար Վանօն անմիջապէս դիմում է շրջանի գայմազամին եւ ընկնելով նրա ոտն՝ աղերսում, որ ժողովրդին ազատեն վարդանլեցիների սարսափներից: Բռնաւորի գութը շարժում է եւ նա ձեռք է առնում կտրողական միջոցներ. «Անչափ շնորհակալ եմ, - գրում է Տ. Խորէնը, - վտանգն անցած պէտք է համարել: Ձգում, հասկանում են Ձեր ծանր դրութիւնը. տարէք այդ խաչը մինչեւ որ»...

Յետեւեալ նամակում Տ. Խորէնը դարձեալ գանգատում է աւագակների կատարած բռնութիւնների ու թալանի համար. «Մեղանոցն ոչնչացնելուց յետոյ, այժմ էլ բաղն են ոչնչացնում, խնդրում են եռանդուն միջոց ձեռք առնել առաջն առնելու»: Կօմիսարը միջոցների է դիմում եւ վերջ է տրւում մի քանի օրով նման երեւոյթներին: Բայց եւ այնպէս ժողովրդի դրութեան մէջ զգալի թեթւութիւն չի լինում, նա փակւած է թաքստանոցներում, կտրւած է լոյս աշխարհից եւ հնարաւորութիւն չունի զբաղելու դաշտային աշխատանքով: Յուլիս ամիսն է, խոտը հասել է, հնձել է հարկաւոր, կարտօֆիլը փարթաճացել է՝ փորփրել, բուկ տալ է հարկաւոր: Այդ մասին չի դադարում յիշեցնել Արթուր Յովիլը. «Մի կարելու հանգամանքի վրայ դարձնում են Ձեր ուշադրութիւնը, - գրում է Տէր-Խորէնը, - կարտօփների բուկը պէտք է տալ, այն ինչ արգելք են լինում, յոյս ունեն ամեն հնար ձեռք կառնէք արգելքը վերացնելու, այդ պահանջում է հէնց իրենց օգուտը: Մենք էլ ունենք ցանած, մարդիկ են վարձել քանդելու, բայց հնար չունին գնալ քանդել կամ չեն թողնում կամ բռնում տանում են ուրիշ գործի: Եթէ այսպէս գնաց՝ բոլոր կարտօփները կոչնչանան: Մի յուսահատէ՛ք, - սիրտ է տալիս ալեգարդ գործիչը, - գործեցէք որչափ հնար ունէ՛ք, ապագան ձեր գործունէութիւնը կվարձատրի... Ամբարը մնաց, մեր մահիւցից քաղցից մեռնում են»: Կօմիսար Վանօի թափած ջանքներն անցնում են ապարդիւն եւ գործադրած եռանդն՝ իզուր ու աննպատակ:

Օսմանեան իշխանութիւնն իր ստուերից անգամ սարսափելով՝ պահում է ժողովրդին բանտարկւած դրութեան մէջ, խստօրէն արգելւում է փողոցներում մարդկանց անց ու դարձը, դադարեցւած էր գիւղե-

րի միջեւ հաղորդակցութիւնը, գնալ-գալը: Դարաքիլիսեցին իր ունեցած մի բուռը հացահատիկը «դանը» աղալու համար ստիպւած էր կօմիսարի միջոցով գայմազամից առանձին թոյլտւութիւն խնդրել:

Իմ հաւաքած փաստաթղթերի մէջ կայ մի վկայագիր գրւած ռուսերէն ու տաճկերէն «Իւսուֆ-Իւսուֆ Ձադէ» ստորագրութեամբ: Կրում է «29 յուլիսի 1919թ.». «Սրանով տրւում է իրաւունք Դարաքիլիսայի կօմիսարին ջաղաց տանել աղալու 200 փութ ցորեն ու գարի ժողովրդի կարիքների համար»: Կարճ ու կտրուկ:

Բայց արի ու տես, որ ջաղաց տարած հացահատիկը, դեռ ալիւր չդառած կամ տեղը չհասած, թալանի էր մատուում:

Ասկեարները մտնում էին ջրաղացը, այնտեղ եղողներին սարսափաւոր անելով՝ խլում եւ իւրացնում եղածը: Այդ մասին չմոռացաւ գանգատել Տ. Խորէնն իր նամակներից մէկում. «Ասկեարները մեր գլխին էլ, ժողովրդի գլխին էլ հարամ են անում ջաղացները, ճար ունիս տես ի սէր Աստուծոյ, խնդրում են ամեն հնար գործ դնել սանձահարելու որքան կարող էք, ժողովուրդը հագիւ մի փոքր դան է իրար արել՝ թոյլ չեն տալի աղալու, էլ չեն խօսում մեր մասին, որ ահագին ծախսի տակ ընկանք ջաղացը սարքելու համար, մտքովս չանցաւ, որ այդպիսի օյին կխաղան մեր գլուխը, օգնեցէ՛ք, խնդրում են»:

Ասկեարները շարունակում են իրենց վայրագութիւնները: Մի քանի օրւայ ընդմիջումից յետոյ ասկեարները «բաց աշխարայ» նորից սկսում են իրենց «ալան-թալանը» եւ գիշերային օրգիւսները:

Սարսափելի է դառնում ժողովրդի վիճակն աւելի եւս այն ժամանակ, երբ բռնաւորները հարբած են լինում: Տէր-Խորէնն իր նամակներից մէկում գրում է. «Կիսաքացախի պատմութիւնն արդէն յայտնի է, բաւականաչափ վերցնելուց յետոյ, խոհանոցի դուռը, որտեղ գտնւում էր տակառը, փակւում են իրենց կողպէքով: Այս բանը պատահեց 10 ժ. մի քանի ժամ անցած նորից վերադարձան, միջանցքը փակւած գտնելով՝ պահանջում են բանալ, բաց չեն անում, սպառնալիքներով հեռանում են: Լսեցի, որ գիշերւայ պահապանները բռնած են, իզուր, նրանք մեղք չունեն... վախենում ենք խոշոր անկարգութիւնից: Յատուկ խնդրում են ձեր եռանդուն միջնորդութիւնը եւ միջամտութիւնը: Հաւանական է, որ գիշերը յարձակում գործեն: Լսեցի, որ յոյն զինւորներ են, Եօրիկոյի տանը խմում են: Եթէ հնար չկայ գիշերը մեզ երկու պահապան տալու կամ այլապէս անկարգութեան առաջն առնելու՝ անպատճառ, խնդրում են, խոհանոցը բանալ տաք եւ տակառն այնտեղից հեռացնէք: Անհամբեր սպասում են ձեր տնօրէնութեան»:

«Կիսաքացախի Տակառը» դառնում է «*խանձմանց Մահիլ*» բնակիչների համար բռնութեան ու անպատուութեան պատճառ: Արբած ու խելակորոյս ասկեարները, գիշերւայ կիսին, յարձակւում են տների վրայ եւ կտրելով դռներ կամ քանդելով պատուհաններ՝ ներս են թափւում ու սարսափեցնում տնւորներին. «Փաշա՛, վա՛յ փաշա՛», - լսւում է կէս գիշերին անպաշտպան զոհերի աղերսալից կանչը, որին

իրեն բոլոր արձագանք հետեւում է, գիւղի այս ու այն ծայրից, շների կլանջ ու ոռնոցը: Գայլերը վրայ են տնել փարախին. անհովի հոտն է պատահողում...

Ղշլաղում, Քարհանանց Գրիգորի ներքնատան մէջ պահած, աշտարակցու գինու տակառները դառնում են մի նոր աղէտի պատճառ: Ասկեարները հարբած դրութեամբ, օրեր շարունակ, կատարում են ամեն լրբութիւն՝ մինչեւ որ գտնուում է մի ճարպիկ ղշլաղեցի, որ գաղտագողի ընկնելով ներքնատուն՝ բաց է թողնում տակառների կռանքը եւ դուրս թռչում:

Իսկ այդ միջոցին ժողովրդի համար ստեղծւում է մի անելի սարսափելի աղէտ, մի ահելի չարիք — սովը:

Վաղուց են դատարկւել գիւղի ամբարներ ու հորերը, սպառել է ժողովրդի պաշարը, դրսից չկայ օգնութիւն, իշխանութիւնից՝ նպաստ: Սովամահութեան դէպքերը անելանում հա անելանում են: «Սովալլուկ ընտանիքներով լի է Ղարաքիլիսան, մեր հարեւանները՝ Սանամանց երեք ընտանիքը, անյայտացած Ասատուր Ալեքսանի ընտանիքը, մեր Շահոյի աղջկերքը կատարելապէս քաղցած են, պէտք է օգնել, բայց ինչպէ՞ս... Մ. եւ Մ.-ի ամբարը լի է ցորենով ու գարիով, չնայելով բազմաթիւ մեշոկներով ալիւր ու ցորեն են տեղափոխել Ի-անց տները: Եթէ դուք ցանկանաք, հետապնդեմք կարող էք ամբարում (չկաֆով երեսը ծածկած է) գտնուած ցորենն ու գարին բաժանել սոված ընտանիքներին՝ ստորագրութիւն առնելով, որ սեպտեմբերին վերադարձնեն կամ հէնց հիմա որոշւած արժէքը ստացիր, որոնք վճարել կարող են: Կարող է մատուցել եւ կողոպուտի ենթարկւի... Եթէ անհրաժեշտ կհամարեք այս ճանապարհով օգնել կարօտեալներին... Ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրում հետեւեալի վրայ, եղբայրս, երեք գրեթէ անտէր... օրիորդների (դրանց պատճառով սարսափների ենթարկեցինք) եւ մեզ երկուսիս մինչեւ օրս կերակրում, պահպանում է, այսուհետեւ էլ կշարունակի մինչեւ արեւ կծագի: Ի նկատի ունենալով այդ ամենածանր հոգսը, որ նա կրում է իր ուսերի վրայ՝ վստահութիւն է տալիս ինձ խնդրել... գիջողաբար վարուեք»:

Սովը, օր ըստ օր, դառնում է անելի զգալի ու տանջալից: Մարդիկ մոռանալով բարբարոս թշնամու տարածած սարսափներ ու կոտորածի ուրականը, քաղցից ստիպւած՝ դուրս են գալիս փողոց, մուրացկանութիւն անում, կանայք ու մանուկները ցրում են դաշտեր կանաչ ուտելու, անասունի նման արածելու:

Ժողովրդի մեծ մասը, շաբաթներ շարունակ, հացի երես չեն տեսնում, ամենաբախտաւոր ընտանիքների ամենօրեայ կերակուրը «խաշած գարին» կամ հին ու զօսացած տաւրի միսն էր, շատերը կերակրւում էին աղբակոյտերից հաւաքած հատիկներով, մորթած անասունի լերդացած ու նեխած արիւնով եւ նոյն իսկ... լէշերով:

Շրջանը դատապարտւած էր սովամահութեան: Չկար օգնութիւն, մարել էր ժողովրդի յոյսի ու տենչերի վերջին կայծերը: Համատարած մահը փռել էր իր թեւերը Փամբակի վրայ:

Սովին հետեւեց մի անելի զարհուրելի պատուհաս՝ *համաճարակը*: *Տիֆը, խօլերան ու «խսպանկան»* երրորդութիւն կազմելով՝ սկսեցին իրենց առատ հունձը, համատարած թլառութեան մէջ՝ իրենց անխնայ ջարդը: Չկար բժշկական օգնութիւն:

Ղարաքիլիսայում գործող բժիշկ Մուրադխանեանը, հակառակ իր ցանկութեան, չէր կարողանում զգալի օգնութիւն հասցնել հիւանդ ժողովրդին: Մեղիկամենտ չկար, դեղատները թալանւած էին: Հիւանդները մեռնում էին առանց խնամքի եւ առանց բժշկական առաջին օգնութեան: «Կարմիր խաչի» միակ հիւանդանոցը հնարաւորութիւն չուներ տեղաւորել եւ խնամել հարիւրաւոր տկարներին:

Ղարաքիլիսայում, յուլիս—օգոստոս ամիսներին ընթացքում, մեռան հազարից անելի տեղացի եւ օտարական մարդիկ: Միայն Ղշլաղում, նոյն ժամանակամիջոցում, մեռել են 378 հոգի, ամբողջ բնակչութեան 20%, Դարբագում՝ 125 հոգի կամ 25%, Հաջի-Ղարայում՝ 286 հոգի կամ 16%, Բզովդար՝ 35 հոգի կամ 13%, Եղաբլի՝ 48 հոգի կամ 12%, եւ այլն:

Եպիդեմիան, յետագայում անելի սարսափելի չափերի հասնելով՝ առաջ բերեց Փամբակում կատարեալ աներածութիւն:

Թիֆլիսի օրաթերթերից մէկում լոյս տեսաւ «Язык жестоких цифр»... վերնագրով մի յօդւած, ուր նկարագրւած էր էպիդեմիայի աներիչ հետեւանքները 1918թ. Փամբակում: Չափազանց հետաքրքիր է այդ յօդւածի փաստերը: Համալի գիւղաշրջանում կատարւած է բժշկական հետազոտութիւն: Այդ ռայիօնի 21 գիւղերից ուսումնասիրւում է միայն 16-ը, որից 14-ը հայ եւ 2 թիւրք գիւղեր են: Հայ գիւղերի բնակիչների ընդհանուր թիւը հասնում է 26,086 հոգի, որի մէջ հաշւում է 3711 հոգի կամ 14,2% տաճկահայ փախստականներ եւ օտարերկրացիներ: Սովի ու թլառութեան հետ աճում են նաեւ մահացողութեան դէպքեր: Հազար բնակիչն ընկնում է թիւրքերի ժամանակ իմ տւեալների համաձայն 265 մեռնողներ, իսկ 1918թ., յօլւածագրի վկայութեամբ 60 մեռնողներ, թէ որքան բարձր էր մահացութեան % Փամբակում՝ բաւական է ասել, որ Ռուսաստանը, ուր էպիդեմիայի տարած զոհերի քանակը բոլոր առաջնակարգ երկրներից անհամեմատ շատ է, պատերազմից առաջ, մեծ սովերի ժամանակ տալիս էր 1000 մարդուց 35 մահ: Իսկ Փամբակում ո՞րքան են թւերը նկարագրածս ժամանակ եւ սարսափելի են եւ աներեւակայելի...

Յուլիս ամսում, մեռնողներն այնքան շատ էին, որ թաղող չկար, դիակներն օրերով մնում էին տներում, փողոցներում եւ նեխելով՝ թունաւորում օդն ու ջուրը:

Ղարաքիլիսան եւ շրջակայ գիւղերը տնտեսապէս ու ֆիզիքապէս քայքայւել ու հիւծել էին: Ժողովուրդը հոգեպէս ու բարոյապէս ընկել

էր. «Անդունդի ծայրին է կանգնած,- գրում է տեղի Հոգաբարձութիւնը թեմական առաջնորդին,- երբեմն բարգաւաճ ու բախտաւոր Ղարաքիլիսան... Եկեղեցին կողոպտւած, ժողովրդի ունեւոր դասակարգը ցիր ու ցան, իր բոլոր ունեցածից զրկւած... Երկրագործ դասակարգն իր բոլոր ցանքերից, բանջարանոցներից, այգիներից եւ ընտանի անասուններից զրկւած, հայ ընտանիքի պատիւը ցեխի մէջ տրորւած... Ժողովրդի մեծամասնութիւնը ցիր ու ցան, լքւած, յուսահատ... ամայի անապատի վերածած երբեմն կենսունակ Ղարաքիլիսայի ներկայ ողբալի դրութիւնը: Կրկնում ենք, որ անբախտ, պատառ հացի կարօտ, մինչեւ ոսկորների ծուծը կողոպտւած Ղարաքիլիսան միանգամայն անզօր է... դպրոցների դռները բանալ հարկւաւոր մանուկների առաջ...

Դրսի օգնութիւնը միայն կարող է փոքր ինչ մեղմել այն ծանր վիճակը, որին ենթարկւած է մեր ժողովուրդը, դրսի օգնութիւնը միայն կարող է թեթեւացնել պողպատեայ լծի ծանրութիւնը, որ կրում է դժբախտ ժողովուրդն իր թոյլ ուսերի վրայ: Հասել է ժամը, երբ հայ հարուստը, ունեւոր դասակարգը լայն պիտի բանան իրենց քսակների բերանը՝ թշուառ ժողովրդին կատարեալ անկումից փրկելու համար, այլապէս գլխովին կորած ենք: Չորս ամիս է, որ մինք կրում ենք ամենաժանր, ամենադառն օրեր, սակայն ոչ մի տեղից օգնութիւն...

Ժողովրդի աղերսը մնում է «Ձայն բառբառոյ յանապատի»: Դրսից ոչ մի օգնութիւն եւ ոչ մի մխիթարանք: Ղարաքիլիսեցին տապալկւում ու փոթորւում իր մէջ. «Ларь далеко, Бог высоко»,- ասում է ռուս մուժիկը:

Թշնամին աւելի ու աւելի է ծանրացնում իր անագորոյն լուծը: Փամբակից քամում, տանում է գիւղացիութեան ծով հարստութիւնը. «ղօվլաթի» սեփականութիւն է յայտարարւում երկրագործական *ինվենտար*ն անգամ, խեղճ ռանչպարը, լուռ ու հնազանդ, յանձնում է բռնաւերին իր *կուլտուրական զէնքը*՝ գերանդին ու մանգաղ, չուրսն ու գութանը, կացին ու ուրագը, սայլն ու լուծը, սաշտն ու կուժը... «Դօվլաթ-Մալի» է համարւում շրջանի ոչխարի սուրունները, կովերի ու եզների նախիրները, դեռ չհասած ու հնձած՝ գրաւում է փամբակեցու արտն ու չայիրը, բաղն ու բոստանը... Ամեն ինչ «Դօվլաթ»-ին, «Ռահաթին»՝ ոչինչ... Ահա թիւրք հրամանատարութեան նշանաբանը:

Ղշլաղեցի Թադոսանց Գրիգորի «հարիւր կօտանոց» գարու հորը դատարկելուց յետոյ նրան տրւում է, որպէս ողորմութիւն, միայն ^{1/2} փութ գարի, այն էլ՝ մի ժամից յետոյ գալիս է տանում «փաշի» չաւուշը իր ծիու համար:

- «Լաւ է եօթ գեաւուր սատկի, քան թէ դօվլաթի ծին սոված մնայ»,- ասում է «փաշան» զանգատաւոր ղշլաղեցուն:

Փամբակի գիւղացիութիւնը, 1918թ. գարնան, ապագայ գեղածի-ծաղ յոյսերով տարւած, մշակեց իր ամբողջ հողամասը եւ պահ տւեց նրան ահագին սերմացու: Մայիսեան գաղթը, ինչպէս տեսանք, եկաւ ու հեղեղեց ամբողջ շրջանը, ոտնահարւեցին ու սեւացան հանդն ու

անդաստան: Միայն լեռների գագաթների ու լանջերի վրայ փռւած հողի շերտերը մնացին ազատ:

Սարերի արտերն էին միայն, որ տառապեալ գիւղացիութեան յուսադրում եւ մխիթարում էին, այս թգաչափ հողն էր, որ պէտք է պահէր ու կշտացներ բազմահազար ազգաբնակութեան, բզկտւած ժողովուրդը մոռանալով իրեն հասած հարւածները՝ մտածում էր իր սրտի մասին, երազում էր այն երջանիկ օրը, երբ արտը բերք կտար եւ իր տիրոջ կազատէր սովից ու մահից:

Ղարաքիլիսան ու Ղշլաղը, Հանգաշիմանի ու Շլորկուտի արտերը պաշտպանելու համար, տասնեակ հազարներով կաշառք տւին ու կերցրին զանազան «փաշաներին»...

Հասաւ օգոստոսը՝ հնձելու լաւ ժամանակ: Օսմանեան կառավարութիւնը հրամայեց ժողովրդին դուրս գալ դաշտ եւ հնձել «*ղօվլաթ*»-ի *արտերը*: Այժմ խիստ պատժի ու անգամ մահւան էին ենթարկւում նրանք, որոնք տուն էին մնում կամ անգործ անցկացնում: «Դօվլաթի» շահերը պահանջում էին «գեաւուրից» աշխատել, տանջւել եւ լցնել պետութեան ամբարները: Հունձը սկսեց, գիւղացին գտաւ իր արտը եւ առանց գերանդու, առանց մանգաղի, թուլացած ձեռքերով գործի անցաւ: Այժմ հարկաւոր էր «բօլաշը» կրել տուն, սայլ ու լծկան չունէր, հազար ու մի նեղութեամբ կրեց տուն, հաշան արեց, կալ կասեց եւ ստացաւ առաջին բերքը, մի քանի «կօտ դան» ցորեն կամ գարի... Գիւղացու գլխին թիւրք «*շահնան*»-*չապարը*, գիւղի քեօխվի ու գգիրի հետ միասին. «Բահրայ պէտք է տաս, շեղջի ութերորդ մասը դօվլաթին է, իսկ մնացածը՝ քեզ»: Գիւղացին լուռ ու հնազանդ այդ էլ կատարեց, չապառն էլ իր փայը ստացաւ, քեօխվէն էլ, գգիրն էլ, մնացած մի բուռ «դանը» տարւեց ջրաղաց, ճանապարհին էն էլ «շներոց ու գէլերոց» դառաւ...

Ռանչպարի թօնիրը մնաց սառ, նրա «խիզանոց» փորերը՝ սոված: «Դօվլաթն» եկաւ թալանեց տարաւ գիւղացիութեան մասիլը բերքը, լցրեց վագօններ եւ բարձեց գիւղացու իսկ սայլերին՝ կրեց հասցրեց Գիւմրի եւ Ղարս:

Փամբակի գիւղացիութիւնն ապրում էր չոր հացով, այն էլ աւելի բախտաւորների չնչին տոկոսը, մնացածը, դեռ աշնան սկզբից, դատապարտւած էր սովի ու մուրացկանութեան:

Նամանաւանդ, սոսկալի էր Ղարաքիլիսայի, Ղշլաղի եւ Բզովդարի դրութիւնը: Փամբակեցին ծախելու կամ փոխանակութիւն անելու ոչինչ չունէր, ոչ լծկան ու կթան ոչ անկողին ու կահ-կարասիք, նոյն իսկ չունէր լամպ կամ ճրագ: Գիւղերը գիշերն անց էին կացնում մթութեան մէջ: Հիւանդների համար վառում էին հեռախօսի «մաֆթուլ»...

Փամբակի երկաթուղին եւ կայարաններն աւերակ դրութեան մէջ էին. գնացքների եւ ոչ մի երթեւեկութիւն: Ղաթաղչիից մինչեւ Քեօլա-գերան, վաթսուն վերստ տարածութեան վրայ, թիւրքերը թալանել ու տարել էին ամեն ինչ՝ շալաւներ, պահեստի ռելսներ, շինութիւնների

կահ-կարասիք, մեքենաներ, հեռագիր, հեռախօս եւ վագօններ... Կայարանների բնակարաններն աւերակի տպաւորութիւն էին թողնում, դռներն ու պատուհանները հանած, կտուրներն ու պատերը քանդած:

Թիւրք զօրքի ստեղծած մարդկային սպանդանոցների ծանր հետքերը դեռեւս մնում էին, նահատակների չորացած գանգերը եւ կմախքը դեռեւս հողի երեսին էին: Դարաքիլիսայի ու Ղշաղի արանքում «*Քաղալ-Օղլու-Սղբիւր*» կոչուող հեկատօմբոմ թափած էին հարիւրաւոր դիակներ, որոնց գարշահոտութիւնը փչում էր վերստերով հեռու: *Մեծ Ձորում* հաշւած էր հինգ հարիւր գանգ, անթաղ ու անտէր, նոյն դրութեան մէջ էին *Ալթուն-Թաղթի*, *Վանանց Ձորի* հազարաւոր դիակները:

Դարաքիլիսայի փողոցներում թափթփած էին հարիւրաւոր որբեր՝ սոված ու անտէր: Չկար օգնութիւն, որբուկները մեռնում էին քաղցից ու համաճարակից:

Շրջանը չունէր սրտացաւ գործիչներ, նրանցից շատերը մեռել, իսկ միւսները՝ հալածուել էին թշնամուց: Հասարակական գործերը գտնուում էին մութ անձնաւորութիւնների ձեռքին, որոնց համար բռնաւորի լուծը թոււմ էր քաղցր ու թեթեւ: «Գաղափարական այն բարձրութիւնից, - գրում է Լեօն, - որ տանում է մարդկանց դէպի մահ եւ աքսոր, երկիրն ընկնում է այնքան ցած, որ կորցնում է պատւի զգացմունքը, արհամարհանքի առարկայ է դառնում թէ իր եւ թէ օտարների աչքում»:

Գեղածիծաղ Փամբակը ներկայացնում էր աւերակների մի կոյտ, նրա զաւակների տանջանքն ու արիւնը քարացրել էր բռնաւորի սիրտը, նա շարունակում էր իր աւերիչ գործը, նա փորձում էր թողնել մի սեւ հետք, որ Ասորեստանի աշխարհակալներին էր յատուկ՝ *համասփիւռ մահ եւ աւերմունք*:

Բայց այս անգամ էլ հայ գիւղացիութիւնը, չնաշխարհիկ ֆէնիքսի նման, այրած ու մոխիր դառած, յարութիւն առաւ, ուղղելով իր հայեացքը դէպի առաջ, դէպի արդար ու սուրբ գաղափար - Ազատութիւն:

Է. ԼՈՌԻ (ԻՄ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԻՑ)

I

Դարաքիլիսայի հերոսամարտի ստեղծողն ու մարմնացողն, ինչպէս տեսանք, հանդիսացաւ Փամբակը, որ երեւան անելով իր ոյժի ու եռանդի ծայրաստիճանը՝ փորձեց դէն չարտել օսմանեան զօրքի ներխուժումը դէպի Անդրկովկասի սիրտը, դէպի Թիֆլիս:

Իսկ այդ միջոցին Տաշիրը կամ Լօռին, լեզենդական Դեւ-Բեդի ու Դեւ-Ալի հայրենիքը, առանց դիմադրութեան, առանց կռիւի, անձնատուր էր եղել բռնաւորին, կամովին կրում է ստրկութեան շղթաներ: Դսեղն ու Օծունը, անմատչելի ծերպերի ու ժայռակոյտերի վրայ կպած այս «փոքրիկ Ջէթունը», ինչպէս նրանց անւանել է հայրենի բանաստեղծը, մոռանալով իրենց պատմական փառաւոր անցեալը, ցած էին իջեցրել ազատութեան դրօշը եւ խոնարհել էին իրենց խոլխտ բաշը յաղթողի առաջ:

Այլեւս Լօռու Ձորերում չէր հնչում «Դսեղայ իգիթների» բարձրագոյ ու հպարտ ծայրը. «Վախիլ միք, քա՛նի գլխանի կըլի էն ղզլբաշը, էն դուշմանը, որ էս ձորերը վոտ կոխի... բաս էլ ընչի համար ենք թուր ու թանք վեր ունում... (Յովհ. Թումանեանի «Քաջերի կեանքից»):

Կար ժամանակ, երբ «Լօռին միայն իր համար չէր Լօռի: Հայոց պատմութեան գեղեցիկ եւ խորհրդաւոր երեւոյթներից մէկն էր այդ փոքրիկ ծայրագաւառը, որ չնայած իր դիրքին ու տարածութեան, շարունակ խոշոր, գրեթէ ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող, գործեր էր կատարում ամբողջ հայութեան համար: Յենւելով իր պաշտպանած ամուր դիրքի վրայ, յենւելով մանաւանդ իր մեծ շինարարական եւ մտաւորական աշխատանքի վրայ, նա շատ անգամ հանդէս է եկել ազգային ճգնաժամերի միջոցին՝ հայութեան դատը պաշտպանելու... երկու հազար տարւայ պատմութիւնը տանում հասցնում է այն եզրակացութեան, որ առանց Լօռու, երկար դարեշրջաններում, չէր կարելի երեւակայել Հայաստանն»... (Լեօ, «Լօռի»):

Իսկ 1918-ի Մայիսեան օրերին ինչո՞ւ է դադարել Հերոսական Լօռու մարտական աւիւնն ու եռանդը, ինչո՞ւ էր թուլացել լօռեցիների յեղափոխական տրամադրութիւնն ու թափը:

Այս երեւոյթն ուներ իր տնտեսական ու հոգեբանական պատճառներ եւ հիմնաւորումներ, որոնք մեզ համար ակնյայտին կլինին միայն այն ժամանակ, երբ նկարագրենք *Լօռու ժամանակակից կեանքից մի քանի բնորոշ գծեր եւ գիւղացիութեան տնտեսական-սոցիալական արդի կացութեան պայմանները*:

Լօռու բնագաւառը Բօրչալուի հարաւ-արեւելեան անտառապատ մասն է, որ ձգւում է 2182 ք. վ. կամ 227370 դեսետաին տարածութեան

վրայ: Նրա հարաւային ծայրը սկսում է Դալի ու Բզովդարի լեռնագոտուց եւ հասնում է իր արեւելեան սահմանին՝ Սօթ ու Չաթին-Դաղ գագաթներին: Բզովդարի լեռնաշղթայից հիւսիս, Դարաղաչ լեռների Լէկ-լի Դաղ գագաթից սկիզբն են առնում Սօմխէթի կամ Աղզէթուկ լեռները, որոնք մօտենալով միմեանց իրենց ստորոտներով՝ կազմում են Կամինկա գետի հովիտը՝ Լօռու տափաստանը, որ կլոր ձել ունի եւ բռնում է 450 ք. վերստ տարածութիւն:

Այս տափաստանի մեծագոյն մասը ծածկւած է խոտառատ արօտներով, որոնք գիւղերի մօտ փոխւում են արտերի ու «չայիր-չիմանի» մարգագետինների: Լօռու միւս մասեր կազմում են մի լեռնաստան, ուր դարերի ընթացքում լօռեցին, անողոք բնութեան դէմ, վարել է գոյութեան պայքար:

Անդնդախոր ծորերով, ընդարձակ ու կուսական անտառներով հարուստ մի լեռնաշխարհ, որի այս ու այն հովտում, այս ու այն պուրակում ընկած են մի շարք խղճուկ գիւղեր:

Այդ կորած ու մոռացւած համայնքները միմեանց հետ անմիջական հաղորդակցութիւն ունեն լեռնատար ու դժարանց արահետներով, անտառապատ շաւիղներով եւ գիւղական խորդ ու բորդ սայլատար ուղիներով:

Գիւղի փոխադրութեան միջոցները նոյնքան պարզ ու նախնական են, որքան ինքը՝ վայրի բնութեան հետ ծուլւած, նրա հարազատ զաւակ, նահապետական կեանքին սովոր՝ լօրուտեցին կամ ահնաձորցին:

Լօռու ալպիական բարձրաւանդակում հազւագիւտ են տափաստաններ ու մարգագետիններ, բայց շատ առատ՝ կանաչաւետ «թալա-նելով» ու «դօշերով», եայլադներով ու «խորդերով»:

Գիւղերի վարելահողի շերտերը փռւած են լեռների լանջերի ու գագաթների վրայ, անտառի թաւուտների ու պուրակների արանքում: Այս թգաչափ հողամասերը վարելու եւ կանոնաւոր մշակելու համար ոչ միայն դժար են, այլեւ անյարմար: Բայց եւ այնպէս յամառ ու տոկուն գիւղացին՝ չանկռելով ու սողալով բարձրացել է, իր չքով փորոտել-փորփորոտել է վայրի ծմակներ ու լեռան կուրծքը՝ պահ տալով նրան իր ապրուստի վերջին պարէնը, իր խնայած մի քանի բուռ սերմացուն:

Մարցի շրջանում, սկզբանէ, երկրագործութիւնը չի ապահովել գիւղացիութեան ֆիզիքական գոյութիւնը: Գիւղի ապրուստի միակ աղբիւրը ծառայել է անասնապահութիւնը, որի զարգացման նպաստել են Դազախի լեռների հարուստ արօտները եւ խոտառատ թալանները: Ահա, ինչու խաւարապատ Աթանի օբաներից շատերում վերացել են կաթը մշակելու հնաւուրց խնոցին ու չանաղները, երեւան են եկել շատ տեղերում սերգատը եւ «կաչակա» խնոցին...

Միջակ ու վտիտ, բայց խղճու ու կաթոտ եղջիրաւոր անասունները՝ կով, եզ եւ մատակ, հռիկ ոչխարների անծայր սուրունները գիւղի բարեկեցութեան ու յարատեւ գոյութեան միակ ազդակներն են:

Գիւղի նօմադական կեանքը ստիպել է գիւղացուն իւրացնել նօմադին յատուկ հակումներ՝ գողութիւն, առեւանգում եւ սպանութիւն, որոնք կատարելապէս արգելք են լինում նրա կուլտուրային ու առաջադիմութեան:

«Բօրչալի լայնատարած անտառները, - գրում է այս շրջանին քաջ ծանօթ եւ մեր անւանի բանաստեղծ Յ. Թումանեանը, - մարդասպան աւազակների ապաստարաններ են. արգաւանդ դաշտերում սոված է բազմատանջ երկրագործը, սարերում անասնապահութիւն չկայ, քարերում մեղապահութիւն, որ այնքան աջող են այս գաւառում, ոչ էլ կարգին այգեգործութիւն կայ, ինքնաբոյս բարատու ծառերի պտուղը համ իրենք են ուտում համ արջը, սկիւռը, թռչունն ու մրջիւնը, եղած այգիներն էլ մշակում են Նօյ նահապետի սիստեմով»: (Յ. Թումանեան, «Բօրչալում», 1894թ.):

Խրոխտ ու ըմբօստ է այս աշխարհի բնութիւնը, բարձր են ու հպարտ այս լեռները, կուսական ու անթափանց՝ այս անտառները, զուլալ ու կարկաչուն են այս ջրերը, քաղցր ու առողջարար՝ օդն ու կլիման:

Բայց որքան հիանալի ու անմահ է բնագաւառիս պօեզիան, այնքան դառն ու ծանր է ժամանակակից գիւղի առօրեայ կեանքի պրօզան: Ահա, ինչու վշտաբեկ բանաստեղծը երգում է.

«...Եւ պարզ աչքով ես տեսնում եմ

Հայրենիքս ծաղկաւետ,

Այն ճոխ երկրից ես լսում եմ

Անհոգ ծիծաղ լացի հետ»:

Շրջանիս գիւղացիութեան խոշոր տոկոսը, մինչեւ Ռուսաստանի Մեծ Յեղափոխութիւնը, շաղկապւած լինելով ճորտատիրական կապերով, գտնւում է տնտեսական ու կուլտուրական աննախանձելի պայմաններում:

«Այս ժողովուրդը - գրում է բանաստեղծը, - թէւ դեռ 20-ական թւականներին ապստամբել, ձեռք է բարձրացրել ճորտութեան դէմ, բայց ահագին մեծամասնութեամբ այսօր մնում է անպամայ ճորտ, շնորհիւ այս գաւառում եղած խոշոր ճորտատիրութեան»:

«Ամենալաւ, բերրի հողերը պատկանում են զանազան իշխանների, թաւաղների ու աղալարների: Այդ հողերի վրայ բահրով ապրում է ռանչպար ժողովուրդը. հերկում, ցանում, հնծում... վաստակի մի քառորդն իր տիրոջը տալու պայմանով: Դեռ այդ տուրքի հետ գիւղացին կատարում է հողատէր աղայի հազար ու մի ծառայութիւնները, հրամանները եւ փէշքաշներ ու կաշառքներ է տալիս, որ ամուր լինի իր հողի վրայ»:

Ապա, բերում է մի ծերունի լօռեցու հետեւեալ, թաւաղներին բնորոշող, զորոյցը.

«Մենք իզդիաւտի ենք բնիկ, Զաւրովանց ճորտն էինք: Մի օր կալ կալսելիս մեր աղէն եկաւ, թէ ես հաղադին եզմիքը բաց թողէք, բերե՛ք իմ

կալը կալսեք: Ողորմածիկ իմ բիծա Ջիլան ասաւ, կացի, էսա մեր կալն էլէլա, պրծնեմ, ետնա բերեմ քունը կալսեմ: Նա թէ հլէ չէ՛, էս սիաթին ծեր կալը բաց թողէք, եկէք իմը կալսեցէք: Էստեղ հակառակութիւնն ընկաւ, իմ բիծա Ջիլալը եղանով տուց աղին կալումը վեր գցեց ու թւանքը վեր կալաւ ծորերն ընկաւ: Մենք էլ վերկացանք տանով տեղով եկանք՝ Երմալովն Երեւանցու կուիցը ետ գալիս Դալումն առաջ կտրեցինք, մի եզը մորթեցինք, որ աջողութիւնով կուիցը պրծելա, եղնա խնդրեցինք, լաց ու շւան արինք, թէ մեզ ազատ արա ճորտութիւնից...

Ամենախոշոր կալածատեր համարում էին Էջմիածին, Գաղբաթ, Սանահին վանքերը: Չորագետի վերին հոսանքում ձգւում է Մարցի 20 հազար դեսետին անտառապատ կալածքը:

Տասնեակ տարիների ընթացքում Մարցի կառավարիչներն ու անտառապետներն անխնայ շահագործել են հարուստ անտառը եւ տնտեսապէս ճնշել են այստեղ պատսպարած մի բուն ճորտերին: Յեղափոխական նւաճումների շնորհիւ, Մարցի գիւղացիութիւնն ազատագրեց ճորտատիրական կարգերից, իրան զգում էր ազատ ու անկախ, իր արդար վաստակի տէր: Լորումն ու Մարցը, Շամուտն ու Աթանը թեթեւացել էին Էջմիածնի կառավարիչ-սատրապների ծանր լծից, կաշառանով «օրէզդիկների» «протокол»-ներից ու «донос»-ներից եւ գիւղական կլեաուզնի «ստարշինաների» եւ քեօխվաների մտրակներից:

Անդրկովկասեան Սեյմի մարտի 7-ի հողային ռեֆորմը հիմնովին խորտակեց շրջանի ճորտատիրական կարգերի մնացորդները: Հողն անցաւ իր բնական տէրերին՝ գիւղացիութեան:

Ահա, ինչու է Լոռու սնանկ ու բարոյագերծ թաւաղաները, զգալով վերահաս վտանգի հետեւանքները, օգտւելով քաղաքական խառնակ մօմենտից, աշխատում են, զանազան սուտ ու պատիւ միջոցներով եւ պրօվօկացիօն ու շինծու լուրերով, ետ խլել գիւղից հողը եւ վերականգնեցնել իրանց դասակարգային իրաւունքներն ու արտօնութիւնները:

1918թ. ընթացքում, նամանաւանդ թիւրքական տիրապետութեան օրերում, մեր թաւաղները՝ մղարթեցի Մօսնանց Վասիլը, իգահանցի Շահվերդեանները, արտւեցի Քալանթարովները, Պալէ աղան, Կտեւանի «Թագուհին» - տիկին Խան-Աղեան, դստից Սօսին եւ սրանց սեւ բլուրը հողը ետ խլելու, գիւղացիութեան դարձեալ ճորտացնելու համար, ինչ դաւադրութիւն ասես, որ չեն միութել, ինչ կլեաուզնի գործեր ասես, որ չեն ստեղծել, ինչ ինտրիգներ ասես, որ չեն հնարել... Երանց շահերի պաշտպան, գործերն ի կատար ածողը եւ նրանց թու ու թիկունքը հանդիսացել է տեղական ադմինիստրացիան, որ շարունակ ոտնահարել է գիւղացիութեան կիսապրօլետար մասի քաղաքացիական իրաւունքները:

Սնանկացած թաւաղների բնոյթագծերը տալու համար աւելորդ չի լինի բերել մի քանի տիպի փաստեր:

Մղարթ գիւղի հանդերում Մօսնանց Վասիլն ուներ 1030 դես. ամենաընտիր հողեր: Այն ժամանակ, երբ նա դիգել էր ամբարներով ու հորերով ցորեն, հարիւրաւոր փութերով իւղ ու պանիր, երբ հանդերում արածում էին նրա սուրուններով ոչխար ու այծ եւ նախիրներով անասուն՝ խեղճ ու կրակ մղարթեցիք սովից զկտում եւ վաշխառուների ծանկերում տանջւում էին: Յեղափոխութիւնից յետոյ հողն անցաւ գիւղացիութեան: Միամիտ թաւաղը, ամիսներ շարունակ, մաշեց իշխանութեան դռները, յուսադուեց զանազան աւանտիւրիստ չինովնիկներից խօստումներով եւ նոյն իսկ Մղարթ հասցրեց մի քանի ֆիկտիւ «պրիկազներ» կալածատիրական կարգերի վերականգման մասին: Բայց ի զո՞ւր... Գիւղը չհաւատաց նրան... Գիւղացին հողային խնդրում համոզել չգիտէ. կօմպրօմիս չէ սիրում... Նա իր կեանքը հեշտութեամբ զոհ կբերի, քան մի թիգ հող կգիջի...

Ապա, դստեցի «թաւաղ» Սօսի Վանեանը... Լօռու ժամանակակից տխրահռչակ «*Խամսայի Մելիքը*», թիւրք անագորոյն եաթաղանի մոլեռանդ երկրպագուն, թիւրք «բիւքաշիների ու իւզբաշիների» իլու ստրուկը. Սօթա սարի եալլահների յետ գրաւելու համար ինչէ՞ր ասես որ չի թոյլ տւել. էլ մատնութիւն, էլ ուրացութիւն, էլ դաւադրութիւն... Հարցրու առաջին դստեցուն թէ վերջին անգամ ո՞վ հրաւիրեց գիւղը թիւրք ասկեարներին, նա առանց վերապահումի կպատասխանի. «Էնա մեր Վանանց Սօսին, էլ ո՞վ պտի...»:

1915թ. Սօսին գնելով Բաշ Բեւրքովներից Սօթա սարում 600 դեսետին արօտատեղ՝ տալիս է լօրուտեցոց արենդով... Հողային ռեֆորմի հիման վրայ գիւղը վերջին տարին հրաժարեց վճարել սարի վարձը: Թաւաղը շատ դէս ու դէն ընկաւ՝ ոչինչ չօգնեց: Իշխանութիւնը մերժեց նրա պահանջները:

Վրայ հասան մայիսեան սեւ օրերը: Թիւրք հորդաները ներս խուժեցին Լօռի: Դսեղն Անդրանիկի շնորհիւ մնաց անմատչելի:

Միայն վրաց-թիւրքական կուի ժամանակ Սօսին եւ իր համախոհները ներս հրաւիրեցին թշնամուն Դսեղ: Այո՛, «հրաւիրեցին», որովհետեւ դեմարկացիօն գիծ որոշվելուց յետոյ՝ գերմանացի պահակներ ներս մտնելով գիւղ՝ նրանցից ստացան մերժողական եւ սառը պատասխան, մինչդեռ Սօսին եւ գիւղի «աղսախկալները» աղ ու հացով եւ արեւելեան շողջորթութեամբ դիմաւորեցին թիւրք ասկեարներին: Այդ օրւանից դստեցի Սօսին դառաւ թիւրք «փաշաների» աչքի լոյսը եւ միակ խորհրդատուն:

Սօսին օգտւելով թիւրքերի տրամադրութիւնից եւ իր դիրքից՝ զբաղւեց մատնութեամբ ու չարախօսութեամբ: Առաջին դաւը միութեց Լօրուտի դէմ: Մի յարմար օր, Սօսի էֆէնդին, մի խումբ ասկեարներով հասնելով Սօթա սարը՝ պաշարեց լօրուտեցոց բիւնաները՝ սարսափահար անելով միամիտ սարուրներին: Թիւրքերը գերեցին 15-20 երիտասարդ եւ կապկպած տարան «փաշի» մօտ... վերջինս գերիներին իբրեւ փրկանք՝ Լօրուտից պահանջեց 15 հրացան: Գիւղը կատարեց «փաշի»

հրամանը. ներկայացուցիչները զենքը հասցրին Դսեղ: Պատանդները չարձակեցին: Մի քանի օրից յետոյ «փաշան» յայտնեց լօրուտեցիներին.

- Գիւղը պիտի տայ Սօսի աղայի արեւնդը, հակառակ դէպքում տղերանց կսպանեն կամ կուղարկեն Գիւմրի մեծ փաշայի մօտ:

Գիւղացիները, հասկանալով թէ շան գլուխն ուր է թաղած, ընկնում են «փաշի» ոտն եւ աղերսում, որ գործը մի կերպ վերջացնի... Փաշայի միջնորդութեամբ, Սօսին ստանում է լօրուտեցիներից սարի արեւնդը... 3000 ռ. մուրհակ:

- Դմի կորէք,- ասում է թաւաղը,- ո՞ւմ մերը լաց էլաւ: Խի էիք ինձ վրայ ձիաւորել, զօրութիւն անում: Դուք հէնց կարծում էիք ձեր յեղափոխութիւնը էստի էլ քօմակ կգայ: Գնացէ՛ք, ռադ ըլլէք ու փառք տւէք ձեր փայ Աստուծուն, որ գլխներդ տեղը մնացին:

Լօրուտեցիք լուռ ու մունջ, ատամները սեղմելով վերադառնալով գիւղ՝ սպասում են վրէժառու Նեմեզիդային:

Գրի առայ միայն այս մի էպիզօդը դսեղեցի «Սօսի աղայի» քստմնելի արարքներից, իսկ նրա ազգուրաց գործերը թողնում են ապագային:

Պաւլէ աղան ուներ Լօրուտ գիւղի սահմանակից մի ընդարձակ կալածք ու ագարակ: Դին կարգերի ժամանակ այս թաւաղն «երկնային պատիժ էր» ստեղծած ճորտ գիւղացիութեան համար: Թշուառ գիւղերը Մարցի կառավարիչների պահանջած հազարների հասնող «խաբուխ-տելին լիստերի» խոշոր տուգանքների հետ միասին վճարում էին լուռ ու անտրտունջ Պաւլէ աղայի բազմապիսի բախուները եւ «պօտրաւկաները»: Տուգանւում էր գիւղացին՝ պատահած անասունի տորրած չնչին տեղի, սայլի անիւի անվնաս «իգի» - հետքի եւ նոյնիսկ «փուլ եկած» կանաւների ու ճամբէքի համար:

Դին կարգերի տապալումով՝ Լօրուտը տիրում է կալածին ու ագարակին: Վերջ է տրւում բռնակալ թաւաղի կամայականութիւններին: Նա հեռանում է գիւղից: Դողի մարդիկ լիասիրտ փառաբանում են իրենց ազատարար մարտիկներին: Անցնում են ամիսներ: Երեւում է այստեղ մի զօրախումբ... Պաւլէ աղայի գլխաւորութեամբ: Գիւղացիութիւնը ցնցւում է՝ նախագուշակելով նախկին թաւաղի իղծերը:

Պաւլէ աղան փայփայում է միայն մի միտք՝ ետ գրաւել Լօրուտից իր կալածքը եւ վերականգնեցնելով թաւաղական արտօնութիւնները՝ հաւաքել հողերի «բախրէն»: Նպատակն ի կատար ածելու համար արդէն արւում են մի քանի փորձեր: Գիւղն ենթարկւում է չնչին պատճառների համար, էրզեկուցիայի: Գործադրւում են բռնութիւններ... Բայց շուտով զօրախմբի դեմօկրատիկ մասը գլխի է ընկնում, որ Պաւլէ աղան զինւորների ձեռքով իր համար կրակից շագանակներ է հանել տալիս, եւ ոչ միայն հրաժարւում է նրա ձեռքին գործիք դառնալուց, այլեւ բողոքում է նրա դէմ զինւորական իշխանութեան: Այդպիսով, ֆիասկօյի է հանդիպում թաւաղը:

Լօրուտեցիք պատմում են, որ մի օր Պաւլէ աղան երեւում է գիւղում եւ հաւաքելով ժողովրդին՝ յայտնում է.

- Ա՛յ խալիս, ուշքերդ թօփ արէք ու ինձ լաւ ականջ դրէք: Մի լաւ մտիկ տւէք ինձ, տեսէք ով իմ իս ու ինչ իրաւունքների տէր իմ... էլ հաստագլխութիւն չի անցնի... Պտի լաւ իմանաք էն թագա զակոններ վաղուց ա վերջացել, էլի մենք թաւաղներս մեր ֆողի, մեր կայքի ու մեր բախրի տէրն ենք ու հմի աղէն էլի աղա ա, ճորտը՝ ճորտ: Թէ խիլք ունիք, նամուներդ տեղն ա, ֆողերս յիտ տւէք ու բախրէն թօփ արէք, թէ չէ Աստօծ վկայ իս գիտիմ թէ ինչ կօնիմ, հա՛...:

Գիւղացիք հասկանալով թաւաղի սպառնալիքի արժեքը եւ նրա իրաւունքների սահմանը՝ կտրականապէս մերժում են նրա պահանջները:

- Լա՛ւ, բացականչում է աղէն,- կուտեհինք ով կփոշմանի, ում մերը տղայ կու բերի, էն վախտ չասէք Պաւլէ աղան փիս մարդ ա, հա՛...:

Անցնում է մի քանի օր, Պաւլէ աղան մի քանի զինւորներով, դարձեալ զալիս է Լօրուտ: Կատարւում են մի շարք անմիտ ու անտեղի խուզարկութիւններ: Գիւղացոց այն հարցին, թէ ինչու են անհանգստացնում ժողովրդին, աղէն գոռում է.

- Մեր ձիերի գեամերը գողացել էք... գտէք ու տւէք, ես էլ խօսմ բախրէն չի՛, շուտ, թէ չէ սաղ գեղը վառել կտամ...:

Ապա, ասում են, հրամայում է զինւորներին, գիւղը սարսափեցնելու համար, պուլենտից համազարկ տալ... Դրամանը չի կատարւում... Դիասթափած թաւաղն իր պարտութիւնը ծածկելու համար՝ չի դադարում յոխարտալ:

- Ես ջեր ձեր ռեխանց խնայեցի, բայց միւս ջեր՝ ես գիտիմ թէ ինչ կօնիմ...:

Բարեբախտաբար, Պաւլէ աղան զինւորների բողոքի համաձայն հեռանում է Մարցի շրջանից: Այդպիսով, Լօրուտն ազատւում է իր Դօն-Քիշօտ թաւաղի հողմակուից եւ «ես գիտեմ ինչ կօնիմ»-ներից:

Մի քանի բնորոշ էպիզօդներով ցանկացայ պատկերացնել Լօրու կալածատերերի հոգեվարքի վերջին ցնցումները եւ ցույց տալ մեր ընթերցողներին, որ սնանկացած թաւաղների արարմունքները ոչնչով չէին տարբերւում թիւրք միւլագիմների ու բինբաշիների բռնութիւններից:

Բայց ցաւը նրանում է, որ մինչեւ օրս Լօրու կալածատերերի սերունդի նշանաւոր ներկայացուցիչները հանդիսացել են գիւղացիութեան հասարակական կեանքի սիւները եւ սօցիալ-քաղաքական հոսանքի իղէօլօզներ...

Բայց հէնց որ հարցը հասել է նրանց կաշւին, նրանց սեփականութեան, նրանք յայտարարել են անխնայ պայքար՝ իրանց կուռքի, ժողովրդական զանգածի դէմ... Բայց գիւղացիութիւնը, շնորհիւ գոյութեան կուի ուժեղ բնագոյի եւ հողի սրբազան կուլտի՝ կարողացել է մղեռանդ կերպով պայքար մղել իր ուզուրպատօր թաւաղների դէմ:

Իսկ շրջանի ինտելիգենցիան... «Ահա մի խաբուսիկ, փայլուն, փքուն բառ եւս,- գրում է դեռ եւս 1894թ. Յովհ. Թումանեանը,- ինչպէս «ժողովուրդը», սրան կասեն՝ անուճը կայ, ամանուճը չ կայ»:

II

Լոռու թաւաղները, 20-ական թականներից սկսած, ստեղծեցին գիւղացիութեան համար ճորտատիրական կարգեր: Ամենալաւ վարելահողերն ու արօտատեղերը գտնուում էին կալածատերերի եւ գիւղական բուրժուազիայի տրամադրութեան տակ, անխնայ շահագործութիւն, անվերջ «կօռ ու բեգառ» եւ բռնութիւնը միանալով տեղական աղմինիստրացիայի ճնշումներին՝ ստեղծել էին, հողապակաս գիւղացիութեան համար, կեանքի դժոխային պայմաններ: Այդպիսով, խեղդւեց գիւղի աշխատաւորութեան ինքնագործունեութեան ոգին եւ յեղափոխական տրամադրութիւնը:

Հաղբաթն ու Ռեմակը, Ուզունլարն ու Մղարթը, Մարցն ու Շամուտ, Ամոճ ու Հագիւի եւ ուրիշ շատ գիւղեր գտնուում էին, պատերազմի վերջին տարին, տնտեսական վատթարագույն պայմաններում: Հողապակաս լօռեցու վիճակը մնացել էր դժնդակ՝ յեշեցնելով մեր մեծ բանաստեղծի, 90-ական թականներում գրած հետեւեալ բնորոշ տողերը.

- «Աղքատութիւն եմ ասում, որ օրերով հունձ անես կիզող արեւի տակին, գիշերը խորոմես, եւ տաժանելի աշխատանքից յետոյ յոգնած, ուժասպառ, երբ սիրտդ գնում է սովածութիւնից: Աստծուն փառք տաս քարից փափուկ հացի համար, այն էլ այնքան չլինի, որ փորդ կշտանայ: Տանջւում են, մաշւում եւ սնունդ չեն առնում, որ պակասած ուժերը կազդուրեն: Ամիսներ իւղալի կերակուրի երես չեն տեսնում, իսկ մտով միայն այն ժամանակ են լիանում, երբ անասունների կոտորած է լինում, ուտում են անխտիր հիւանդացած անասունի միսը, առանց մտածելու հիւանդութեան մասին («Հորիզոն», ժողովածու, երես 160):

Ծայրահեղ չքաւորութեան հետ միացած հիւանդութիւններ ու մոլորութիւններ՝ ֆիզիքապէս հալւում, հիւժում էին Լոռու ժողովրդին: «Այս բոլորից յետոյ,- գրում է բանաստեղծը,- ձեր առաջ կանգնում է վտիտ կորաքանակ եւ ապուշ նոր սերունդը, մի խիստ, աչքի ընկնող կոնտրաստ-հակապատկեր ներկայացնելով իր հայրենիքի հսկայական բնութեան հետ: Ահա այն առաքինի, նահապետական ժողովուրդը, այն առողջ, *հսկայ ժողովուրդը*, որ այնքան ոգեւորում է մեր *երազուն հայրենասէրներին*, այն մեծամուն *դատաւոր ժողովուրդը*... որ իւրաքանչիւրն իւր կողմն է քաշում, իբրեւ մեծ բարոյական ոյժ, հաւատացնելով թէ իրան հետ է նա»...

Թաւաղական Լօռին այլասեռելով երիտասարդութեան՝ դարձրել էր նրան անտարբեր ու վիատ, շահամոլ ու եսապաշտ, մոռացել էին դեմօկրատական վեհ զաղափարներ եւ թուլացել էր յեղափոխական եռանդն ու աւիւնը: Լօռեցիք վաղուց էին թողել իրենց «իգիթ պապերի»

աւանդը. «Ղուշն նրան թելով, օձն իրան պորտով դուշմանի անունով չպտի Լօռու ճորտերով անց կենայ»...

Կովկասի ֆրօնտի վիժումն առաջ բերեց Լօռու երիտասարդութեան մեջ ընդհանուր լքում եւ վիատում, «դեզերտիր» զինւորների թիւն օր ըստ օրէ աճեց ու բազմացաւ: Այս երեւոյթը ստանալով հիւանդագին բնոյթ՝ վարակեց Լօռու ողջ գիւղերը:

Անդրկովկասի կօմիսարիատի ազգային քաղաքականութիւնն էլ տւեց իր տխուր, շա՛տ տխուր հետեւանքները:

Լօռու սրտում, Ջալալ-Օղլում, կազմակերպւած «Լօռու Պօլկը» հանդիսացաւ դեզերտիրների ու փերիզակների հաւաքոյթ, որի մի քանի տասնեակ զինւորների շայկան բացառապէս զբաղւած էր պետական չխառնվելու կողոպտելով եւ «Ուղելնի» ու Կուչնեբախի պանրագործարաններն ու կարողութիւնը թալանի ու հրի մատնելով: Քանի, քանի անգամ Լօռու «քաջարի գունդը» ըմբոստացաւ եւ անտեղի «բունտ»-եր սարքեց իր «նաչալստոյի» դէմ. մի անգամ նոյն իսկ բանտարկեցին գնդապետ Ղորղանեանին եւ միայն շուկվերցոց պահանջմամբ՝ ազատ թողին: Այս անմիտ յուզմունքները վերագրւեցին «*բոլշեւիկ*»-ների ազդեցութեան, բայց մեր լօռեցի զինւորներն այնքան էին «*բոլշեւիկ*», որքան որ *էնվերը սօցիալիստ*...

Ուզունլարի, Դսեղի կամ այլ գիւղերից հաւաքւած «մօտելած», ինչպէս ասում է լօռեցին, «գեաղա-գիւղա»-ների տմարդի արարքներն առաջ բերեց ազգային ինքնապաշտպանութեան գործի մեջ կազմաւորւած ու անարխիա: Սրանց պակաս թողածը լրացրին այսպէս յորջորջուող «Ազգային լիագորները»՝ պաշտօնական բնոյթ տալով թալանին ու կողոպտման: Օր-ցերեկով, ամենքի աչքի առաջ, այդ «ազգային թալանչիները» կրեցին ֆուրգօններով եւ սայլերով պետական գոյքն ու հարստութիւնն իրենց գիւղերը:

Լօռու ժողովուրդը մինչեւ օրս չի մոռացել այդ տխրահռչակ հերոսների արարքը. «Ա՛յ, լաւ տարան ու իրենց դրստեցին եւ ինչն եւ էն ինչը, հմի ամեն բանից ձեռ եմ քաշել, ազգի գործերին մօտանում չեմ, խի՞ էլ մօտենամ, ի՞նչն ա պակաս, փո՞ղը թէ կայքը»:

Այդ համատարած լքման ու կործանման մօմենտին միակ հաւատարիմ ու անկաշառ գործիչը Լօռու Մեծ Բանաստեղծն էր, որ դերվիշին յատուկ մոլեռանդ հաւատով ու պողպատեայ համոզմունքով՝ քարոզում էր ժողովրդին սէր ու միաբանութիւն, ազգերի համերաշխութիւն ու կոլտուրական խաղաղ կեանք...

Թումանեանի պանծալի անունը եւ քերմ կոչերն անգամ ազդեցութիւն չունեցան Լօռու այլասեռւած ու տարամերժ երիտասարդութեան վրայ: Բայց նա մինչեւ վերջ անտրտունջ ու անշեղ կատարեց իր վեհ միսսիան, մինչեւ վերջ անառիկ ու չքնաղ Դսեղից հնչեց նրա յորդորանք ու նախատիմը. «Ափսո՛ս մեր Լօռին, ափսոս մեր իգիթ պապեր: Մենք նրա՞ն ենք իգիթ ասում, որ իրան վառած կրակում ուրիշին թող անի երվելիս, ինքը գլուխն ազատի, փախչի սարերն ընկնի... իրան

նամուսը — ծնողը, կնիկը, երեխեք վեր գցի թշնամու առաջին: Ափսոս իգիթի անունը... ափսոս Լոռի... ափսոս»...

* * *

Ալեքսանդրապոլի անսպասելի անկումը եւ Շիրակի անձնատուր լինելը ստիպեցին մեր ժողովրդական հերոս Անդրանիկին եւ նրա հարածող զնդին բռնել ինքնապաշտպանութեան եւ նահանջի ուղին: Մագլցելով Ղարա-Աղաջի ծինապատ լեռներ եւ չանկռելով Լէյլի ու Դալի-դաղերի զագաթներ՝ Չիպուխլի վրայով Անդրանիկը իջաւ Լոռի: Թշնամին հետապնդելով Փաշին՝ երեւաց Շիշ-Թափայի բարձունքներում: Անդրանիկն առաջարկեց լռեցիներին զենք վերցնել եւ արգելել թշնամու ներխուժումը, փորել տւեց Յայդար-բէգից մինչեւ Ղօթուր-բուլաղ «ակօպներ» եւ ամրացրեց իր դիրքերը:

Լոռեցիք միայն մի քանի ժամ դիմադրեցին թշնամուն՝ ահ ու սարսափը համակել էր մեր «իգիթներին», Մեծ Ռազմիկի խստութիւնն ու աղերսաւնքը նշանակութիւն չունեցան: Դիրքերը կամաց-կամաց նօսրացան, կռուողները սուս ու փուս «ծլկեցին» իրենց գիւղերը: Լօռու պաշտպանութիւնն ընկաւ անւանի Յերոսի եւ նրա մի բունք քաջերի վրայ, որոնք չափելով թշնամու ռազմական ուժերը՝ ստիպւած եղան շարունակել իրենց նահանջը:

Մայիսի 21-ին, երեկ. ժ. 5-ին Անդրանիկը մտաւ Ջալալ-Օղլի՝ թշնամին իջաւ Չիբուխլի լեռներից:

Անդրանիկը գուշակելով ժողովրդին սպառնացող վտանգը՝ հրամայեց ամենքին դուրս գալ գիւղից եւ քաշել ձորերը:

Սկսեց փախուստն ու խուճապը: Ջալալ-Օղլուն հետեւեց ամբողջ Լոռին՝ Յայդար-բէգից սկսած մինչեւ Ծաթեր, Ուզունլարից Գիւլագարակ ու Գեառզեառ:

Անդրանիկը հասնելով Վարդաբլուր՝ մնաց այստեղ մի երկու օր եւ ապա պայթեցնելով այնտեղի զինապահեստը՝ նահանջեց Դսեղ:

Թիւրք զօրքի առաջապահ մասերը, մայիսի 22-ին, մտան Ջալալ-Օղլի: Գտան գիւղաքաղաքն ամայի, տների դռները բաց եւ ժողովրդի անբաւ հարստութիւնն՝ երեսն ի վայր թողած: Թշնամին ձգտելով ոչնչացնել ու արմատահան անել այն ամենն, ինչ որ գեղեցիկ, անփոխարինելի եւ անգնահատելի էր Լօռու համար՝ մատնեց Ջալալ-Օղլին թալանի եւ աւերածութեան: Ղարա-Աղաջի ու Սօիւղ-Բուլաղի թիւրք խուժանը կրեց ու դուրս տարաւ գիւղաքաղաքի կայքն ու կարողութիւնը, աւազակաբարոյ տարրերը լիացան այն անբաւ բարիքներից, որ թողնւել էր թշնամուն: Մի քանի օրում շէն ու ծաղկած Ջալալ-Օղլին ծայր աստիճան թալանւեց ու աւերւեց:

Շնորհիւ Անդրանիկի հեռատեսութեան ջալալ-օղլեցիք ազատեցին մասսայական ջարդերից, որ անխուսափելի էր հէնց այն պատճառով, որ Լօռու վրայով էր նահանջում մեր «Սասունցի Դաւիթը», օսման-

եան զօրքի «Ազրայիլը»: Միայն թշնամուն զոհ գնացին այն ջալալ-օղլեցիք, որոնց մէջ եւ հասարակական գործիչ Միշա Անանեան, որոնք մնալով տեղում, պատսպարւել էին ռուսների տներում:

Ջալալ-Օղլին գտնուում է Կամենկա գետի անդնդախոր ծորակի աջ ափին տարածող այն ահագին հարթութեան վրայ, որ գնում հասնում է մինչեւ Յնէվանի Ձորը: Այս հարթութեան արեւմտեան կողմը ձգւում է Դալի կիսամերկ, բայց գեղեցիկ շղթան, որից մի քանի ճիւղեր զանազան ուղղութեամբ ձգւելով դէպի Ջալալ-Օղլի՝ կազմում են անտառապատ բլուրներ եւ գեղեցիկ հովիտներ: Սրանց մէջ բոլոր ալանակիտ առուները միանալով իրար հետ կազմում են Կամենկա գետակ, որ թափւում է Դեբեդ-Չայը:

Ջալալ-Օղլին իր գեղեցիկ բնութեամբ եւ դիրքով փայլուն ապագայ էր խոստանում, եթէ մայիսեան աւերածութեան չմատնւէր:

Գիւղի բաւական կանոնաւոր եւ լայն փողոցներ, կտրւելով ծուռն ու մուռ անցքերով՝ միանում են այն տեղում, ուր շինւած է հասարակական այգին: Տների մեծ մասը նոր ծելի են, մի քանիսն երկյարկանի, պարտէզներով զարդարւած: Բոլոր կտուրները կղմինդրներով ծածկւած լինելով՝ ամբողջ գիւղը կարմրին է տալիս եւ ռուսներն երբեմն «Красный Городок» էին անւանում նրան:

Ջալալ-օղլեցոց զխաւոր պարապմունքն է առետուրը, արհեստներ, անասնապահութիւն եւ մասամբ երկրագործութիւն:

Աւանը բաղկացած էր 223 ծուխից կամ 2160 շնչից:

Ջալալ-Օղլին եթէ չունեցաւ շատ զոհեր, բայց տնտեսապէս այնպէս քայքայեց, որ նախկին բարեկեցիկ վիճակը վերականգնելու համար հարկաւոր է մի ամբողջ դարեշրջան եւ ժողովրդի կողմից՝ տոկոսն ու յամառ աշխատանք:

Այդպիսով, Մայիսեան նահանջը տեղահան է անում Լօռու 38 գիւղերի մօտ 50 հազար գիւղացիութիւնը: «Յաւարը» ըրաւապէս տարածւում է ամեն տեղ: Լոռեցիք անմիջապէս լծում են իրենց սայլեր եւ բառնալով նրանց վրայ արժեքաւոր տնային իրեր՝ դուրս են փախչում գիւղերից շտապելով դէպի Ուզունլար եւ Սանահին:

Լօռու ծով բազմութիւնն իջնում է ձորերը եւ ապաստանում է Յնէվանի, Դարմանաթաղի, Ուզունլարի, Ճգնաւոր, Չաթին-Դաղի, Սանահինի եւ Աղէկի այրերում: Մնում է այնտեղ մի շաբաթ, կրում զրկանքներ ու տանջանքներ: Լօռու պատմութեան մէջ այս դէպքը քանիեւորող անգամն էր կրկնւում: Դեռ 1719թ. Կովկասի լեզգիները թափւեցին Յայաստանի եւ մասնաւորապէս Լօռու վրայ: «Լոռեցիներից շատերն ապաստանեցին միեւնոյն Աղէկի այրում, եւ երբ լեզգիները չկարողացան մօտենալ սրանց, մերձակայից հաւաքեցին փեթակներ, ասում է աւանդութիւնը, եւ այրի առաջ վառեցին: Ծուխը եւ զայրացած մեղուները դռան ծակերից ներս մտան այրը, խեղդեցին եւ կծոտեցին ապաստանւածներին, շատերն ուշաթափ վայր ընկան: Այն ժամանակ լեզգիները սանդուխտ դնելով՝ մտան այրը, ուշաթափւածներին

սպանեցին, իսկ կենդանի մնացածներին գերեցին եւ հենց հիմա էլ այրը լի է մարդկային ոսկորներով»:

Թշնամու մի զօրախումբ ցրում է Լօռու բոլոր գիւղերը, զինաթափ է անում ժողովրդին եւ մնալով այս կամ այն տեղում մի քանի օր՝ հաւաքում է մթերքներ՝ հաց, պանիր, գարի, ցորեն եւ բառնալով գիւղացիների այլերին կամ ֆուրգոններին, շարունակում է իր ճամբան Վարանցովկի վրայով դէպի «Շուշի Ջաւօր», դէպի Բօրչալօ, կամ Լեջանի ու Լալվարի գագաթներով՝ դէպի Շուլավեր:

Այս զօրախումբը ցած իջնելով Լալվարից եւ հասնելով *Աղբեօփրի* հայաբնակ գիւղը՝ հւէչիկ անունով մի սրիկայի մատնութեամբ հետապնդում է Ալեքսանդրապօլից փախած Յայկական II յատուկ ծիւղոր գնդի 122 հոգուց բաղկացած էսկադրօնին, որ վտանգից խուսափելու համար մտնում է *Չանաղչի գիւղը*: Թշնամին պաշարելով նրանց՝ զինաթափ է անում ամենքին, ապա երբ վրայ է հասնում գիշերը, գերիներին տեղափոխում է գիւղամէջ եւ լցնելով մի գոմ սրախողող անելուց յետոյ՝ վառում է շնութիւնը:

Լուսաբացին թշնամին հեռանում է, չանախեցիներ ու օփրեւոցիներ շրջապատում են գոմը, քարշ են տալիս դիակները դուրս, մերկացնում, թալանում եւ լցնելով սայլերի վրայ՝ տանում են գիւղից հեռու ու թափում են կրի հորերը... Ուղեւորութեան ժամանակ Շուլավերում ձեռս ընկաւ այդ էսկադրօնի անւանացանկը, որ հարկաւոր են համարում առաջ բերել.

1. Աղաջանեան Լեւոն, 2. Արզումանեան – թիֆլիսեցի, 3. Յարութիւնեան Յարութիւն, 4. Այվազեան Յարութիւն – փախած, 5. Յարութիւնեան Արամայիս, 6. Աբրահամեան Յակոբ, 7. Յակոբեան Աղասի, 8. Ռոստոմեան Յակոբ – փախած, 9. Յակոբեան Յայկազ – պարուհիկ, փախչում է Շուլաւեր, այնտեղից էլ մի թիւրքի առաջնորդութեամբ փորձում է գնալ Թիֆլիս, բայց ճանապարհին սպանւում է, 10. Ամատունի Յուլակ – բագեցի, 11. Աղաբեգեան Էլիզար, 12. Բաբայեան Խաչատուր, 13. Բուխարեցեան Սերգօ – ալեքսանդրապօլցի, 14. Վարդաբեան Ծատուր, 15. Դուկասեան Արծրունի, 16. Գեորգեան Խորեն, 17. Դումանեան Սուրեն – գրագիր, 18. Եղեան Ռուբեն, 19. Ջուրաբեան Մուշեղ, 20. Մանուկեան Սահակ, 21. Մարգարեան Եւանդ, 22. Մելիք-Մարութեան Սպիրիդոն, 23. Մալխասեան Գարեգին, 24. Մայիլեան Աբրահամ, 25. Մարկոսեան Անտօն, 26. Մարկոսեան Աղեքսանդր, 27. Մալունեան Ռուբեն, 28. Մակիմեցեան, 29. Նասիբեան Վարդան, 30. Նահապետեան Խաչատուր – ֆելդշեր, 31. Յովհաննիսեան Ռուբեն, 32. Օհանեան Յովսէփ, 33. Պետրոսեան Պետրոս, 34. Սերեբրեակով, 35. Սէլինեան, 36. Սարգսեան Սերգօ, 37. Տարախչեան Մամիկոն, 38. Թորոսեան Յովհաննէս, 39. Շահպարոնեան – ֆելդշեր, 40. ԲԺ. Տ. Գրիգորեան:

Կոտորածներից ամենից սարսափելին համարում է *Բօլնիս-Խաչէ-ճիւղը*: Մայիսի 31-ին, Չանաղչի կոտորածից 4-5 օր առաջ, 775 հոգի Ալլավերդուց մի փախստականների խումբ կապիտան Բալայեանի

առաջնորդութեամբ, բաղկացած զինւորներից, տաճկահայ գաղթականներից եւ Ջալալ-Օղլում ապաստանած որբերից, բարձրանալով Լալվարի գագաթը ցած են իջնում Աղբեօփի եւ Ղաշ-Ղարաքի ձորով հասնում են «Չաթաղի Չուգունի-Ջաւօրը», Բօլնիսից 2-3 վերստ հարաւ-արեւելք, պատսպարում են դիմացի անտառում: Դարան մտած թիւրքեր նկատում են սրանց. մի քապանակչի աւագակ գնդակահարում է 9 հոգու: Խաչնւլեցիք մարդիկ են ուղարկում փախստականների առաջ՝ համոզելու նրանց չմտնել գիւղը, Գարունջուկով անցնել Կալօնկա՝ կապիտանը չի համաձայնում, ընկնում է «հաւարը»: Քապանակչի թիւրքաբնակ գիւղն ազդանշան է տալիս՝ ամբողջ Բօրչալօ ոտի է կանգնում, Խաչնւլուն պաշարում է հրոսակներով, փախստականները թափւում են գիւղ: Թիւրքերի պահանջմամբ են Իսրաֆիլ բեգ Աջալովի խորհրդով փախստականներն անձնատուր ու զինաթափ են լինում: Միայն կապիտան Բալայեանը՝ սաթիսեցի հերոսը, մի քանի հոգով փորձում է ճեղքել խուժանն ու անցնել, բայց հանդիպելով դիմադրութեան՝ ընկնում է, նրա գլուխը տանում են Աղալովին: Թիւրք խուժանն առաջ առնելով 500 հոգու, քշում է դէպի Կալանկան: Ճանապարհին, Մուշավեր գետակից ոչ հեռու գտնուող այգիների մօտ, կոտորում են բոլորին եւ կողոպտելով հեռանում:

Այս խմբից ազատւում են 85 հոգի այն էլ վիրաւոր ու հիւանդ, իսկ 75 հոգի կապելով իրար երկաթաթելով քշում են Բօլնիսով դէպի Ջալալ-Օղլի: Հասնելով այնտեղ քանդել են տալիս գերիների իսկ ձեռքով փոսեր, կոտորում եւ ծածկում հողով: Սրանցից ազատւում է մի վիրաւոր՝ հասնելով Վարդաբլուր մահանում է: Կալօնիստները ցոյց են տալիս դէպի փախստականները վերին աստիճանի մարդասիրական վերաբերմունք: Կենդանի մնացածներին տանում իրենց տներ խնամում, հիւրասիրում եւ պաշտպանում:

Ռաշտի փաշայի զօրամասն ողողելով Լօռի՝ անցաւ բոլոր գիւղերով, ամեն տեղ նրան դիմաւորեցին սպիտակ դրօշով եւ աղ ու հացով:

Ժողովուրդը չզգաց բռնակորի լուծը՝ Լօռին տուց միայն մի քանի տասնակ մարդկային զօհեր: Ջալալ-Օղլին եւ իր շրջանն անձնատուր լինելով թշնամուն՝ չորս ամիս շարունակ տարաւ, լուռ ու անմունչ, նրա անվերջ ճնշումներ ու բռնութիւններ:

Հայ Գեառ-Գեառուն, յուլիս ամսին, եւ Խօթուրում յունիսին կատարեցին մի շարք սպանութիւններ. Գեառ-Գեառուն գնդակահար արին հօտաղներին՝ մեղադրելով նրանց հեռախօսի թելեր կտրելու յանցանքի մէջ, իսկ Խօթուրում գերի վարեցին 100-ից աւելի անմեղ մարդիկ, որոնք կորան ու գնացին հորիզոնում, գերութեան շղթաների տակ:

* * *

Թիւրք զօրքի արշաւանքի ժամանակ Լօռու շրջանում թալանի ու աւարի մատնեցին համարեա բոլոր կօօպերատիւ հիմնարկութիւններ:

Կօօպերացիան, պատերազմի ընթացքում, մեծամեծ նւաճումներ էր արել գիւղացիութեան լայն խաւերում:

1918թ. յունւարի 1-ին Լօռու գոյութիւն ունէին 46 կօօպերատիւ 63 գիւղերում, որոնք ունէին 5002 ծովա: Մի կօօպերատիւ միջին թուով ընկնում էր 108 ծխի կամ 1066 շնչի. մի կօօպերատիւ գտնուում էր 48 ք. վ. տարածութեան վրայ: Բօրչալուի գաւառում կօօպերատիւների ամենախիտ ցանցը Լօռին էր:

Առաջին կօօպերատիւ հիմնել է Ջալալ-Օղլիում 1914թ. «Լօռի» անունով: Սրանից յետոյ զանազան կենտրոնական գիւղերում բացւեցին նման ընկերութիւններ:

Կօօպերացիան իր քարգացման համար գտաւ պարարտ հող եւ տարածելու, խորանալու նպաստաւոր նախապայմաններ գլխաւորապէս Լօռու շրջանում, ուր կենտրոնացած էր նաեւ գաւառական մտաւորականութիւնը, որի ձեռքումն էր գտնուում կօօպերատիւների ղեկը:

Թիւրքերի արշաւանքի հետեւանքով փակւեցին համարեա բոլոր կօօպերատիւները՝ ենթարկւելով թալանի ու աւերի:

Վրաց-թուրքական կռիւներից յետոյ, երբ գերմանացիների միջնորդութեամբ որոշւեց սահմանագիծը, Լօռին բաժանւեց երեք շրջանների. Ջալալ-Օղլու եւ Դսեղի գիւղերն ընկան օսմանցիների լծի տակ, Վօրօնցովկայի եւ Ուզունլարի գիւղերը մտան նորակազմ Վրաստանի սահմաններում, իսկ Մարցը՝ Հայաստանում:

Լօռու քսան հայաբնակ գիւղերը, չորս ամիս շարունակ, գլխովին ենթարկւեցին ասկերանների ահաբեկումներին ու անվերջ ճնշումներին:

Թիւրք հրամանատարութիւնը քամեց ու տնտեսապէս հիւծեց հարուստ Դսեղը, Խաչի-գեղը, Շահալի եւ Դարաքեանը, կօռ ու բեգառի տակ տանջեց Կուրթան, Վարդաբլուր, Գիւլագարակ, Գեառ-Գեառ եւ միւս գիւղերը:

Օսմանեան կառավարութիւնն, իր սանձարծակ ու անկուշտ զաֆտիաների եւ շահմանների միջոցով, մտրակով ու ծեծով, հաւաքեց լօռեցիներից «նուֆուս» - գլխահարկ ու «բահրան» - տարւայ բերքի $\frac{1}{8}$ մասը, եւ ստիպեց լօռեցուն, իր եզով ու սայլով, կրել Դարաքիլիսա եւ Գիւմրի: Քանի-քանի գիւղացի գնացին ու էլ յետ չեկան: Այս «կօռերը» խեղճերի համար «Գիղան-գեալմագ» դառաւ:

Չորս ամիսը Լօռու համար զուլումի ու գերութեան մի դարաշրջան էր: Անկախ ու ըմբոստ Լօռին սեւ կապեց ու սուգ մտաւ, նրա գեղեցկանիստ դաշտեր ու հպարտ լեռները տխրեցին սեւ հագան, բանուկ ճամբաներն ամայացան, հիասքանչ բնութիւնը խոր վշտի մէջ ընկաւ: Ամենուրեք լսում է բանաստեղծի մրմունջը.

Մեր երջանկութեան աղբիւրը փակած՝

Մեր վարդ թոյրերին յոշոտում է նա...

Ա՛խ, ինչքան արիւն, արցունք է թափւած

Մեր սիրուն երկրի սարերի վրայ...

III

Ալէքսանդրապօլի գրաւման եւ Դարաքիլիսայի հերոսամարտի հետեւանքով միայն յունիսի վերջերին հնարաւորութիւն ունեցայ ուղեւորել պաշտօնական գործերով, դէպի Բօրչալօ, ուր դեռ եւս չէր չորացել մեր նահանջող զինւորների, փախստականների ու որբերի անմեղ արիւնը:

Մարդատար գնացքը բաղկացած էր 5-6 վագօններից, կային 2-3 հարիր ուղեւորներ՝ գլխաւորապէս դէպի Լօռի գնացող ուզունլարցիներ, իգահատցիներ, մղարթցիներ եւ մի խումբ փամբակեցի երիտասարդներ:

Գնացքը Թիֆլիսից ուղեւորեց ժամը 1-ին: Ընթանում էր առաջւանից աւելի արագ, կայարաններում այլեւս չէր սպասում ձանձրոյթի չափ երկար: Գերմանական հսկողութիւնը դարձրել էր ամենքին, մեքենավարից սկսած մինչեւ վերջին ստրէլօչնիկը, պարտաճանաչ, արագաշարժ ու բարեխիղճ:

Համարեա բոլոր կայարաններում միակ աչքի ընկնող նորոյթը գերմանացի պահակների ներկայութիւնն է, որ կատարելապէս յուսահորում ու սրտապնդում է ուղեւորներին:

Սանդարում եւ յաջորդ կայարաններում չպատահեցինք տեղացի ոչ մի թուրքի: Նրանք Խրամի պարտութիւնից յետոյ փախել-անհետացել են: Տեղահան են եղել եւ լեռներում ապաստանել Սանդարի, Սարվանի, Դզլ-Հաջլի, Քափանակչու, Արախլուի, Սարայի եւ այլ թուրքաբնակ գիւղերի ազգաբնակչութիւնը: Տները մնացել է աւերակ եւ դաշտերն անտէր: Բօրչալուի ընդարձակ հարթութեան կէսից աւելին թողւել էր անմշակ, չեն նկատուում բամբակի պլանտացիաներ, ծմերուկի, սեխի ու վարունգի բօստաններ:

Ցանած արտերն աճել ու փարթամացել են: Հացաթոյսերն արդէն սկսել են եւ խոստանում են առատ հունձ: Մի դեսեստիւնը միջին թուով տալու է 100 պուդից աւելի բերք: Դաշտային աշխատանքները սկսւել են: Ձգացում է հնձուրների խիստ կարիք: Բօրչալուի թիւրք նօմադը սովոր չէ նստակեաց կեանքի, չէ սիրում խաղաղ ու ծանր աշխատանք, բնազդօրէն հակում ունի սպանութիւնների եւ անյագ ախորժակ՝ թալանի ու առեւանգման:

Հովասուն սարերին սովոր քոչւոր-այրուները ու շխցիները անկարող են դիմանալ Բօրչալուի տրօպիքական շոգերին, որ 40°-ից անցնում է սովորաբար: Բայց եւ այնպէս սովի սարսափը ստիպել է թուրք տղամարդկանց ցած իջնել Դազախի, Արախլի եւ Եաղիջայի լեռներից իրանց հունձն անելու, ծնեռայ պարէնի պատրաստութիւն տեսնելու: Բայց նրանք իրանց թոյլ ոյժերով անկարող են դաշտային աշխատանքները ժամանակին վերջացնել: Չկան այլեւս «էրմանի» գերանդաւոր ու մանգաղաւոր մշակների թռուցիկ խմբերը: Նրանք խուսափում են թուրք հրոսակներից, պատրաստ են սովից կոտորել:

քան նրանց ձեռքը անմեղ տեղը մորթուել: Ահա ինչու թուրք գիւղերում հունձը դեռեւս մնացել է: Արտերը չորացել ու կծղել են:

Գերմանական միջնորդ գինւորները չէն կարողացել Շուլաւերում նոյնիսկ օրական 80 ռ. մշակներ վարձել. չկայ նախկին փողադարձ վստահութիւնը:

Ո՞վ է մեղաւոր: Բօրչալուի աղալարներին պէտք է հարցնել:

Մեր գնացքը կանգ է առնում Աշաղա-Սարալ կայարանում. դիմաւորում են վրացի պահակները: Չեն նկատում, առաջւայ նման, շրջակայ գիւղերից եկած թուրքեր: Աւագակաբարոյ խուժանը, գերմանական սկիւնից սարսափած, ցիր ու ցան է եղել: Մի ամիս առաջ այս կայարանի շուրջը կատարւել են սարսափելի ոճիրներ դիմացի բլրի ետեւ, 300 քայլ հեռաւորութեան վրայ, բարձրացել է մարդկային հարիւրաւոր զոհերի հեկատոմբ, դիակները կտոր-կտոր անելով են 15 սաժէնանոց ջրիորի մէջ: Դժբաղդութիւն ունեցայ տեսնելու այդ դիակալից հորը: Է՛հ, թող չքանան մռայլ մտապատկերները եւ մոռացութեան մատնեն ծանր տպաւորութիւնները: Նահատակների թւում են գնդապետ Ղորղանեան եւ մի խումբ օֆիցէրներ: Տխրահռչակ դասմէցի Աստան Աղան տանում է Ղորղանեանին եւ մի խումբ օֆիցերների իր գիւղը, հաւաքում է ամբողջ ժողովրդին, իր սպանած տղի վրէժը լուծելու համար, Զէյնաբա խանումի ներկայութեամբ, սպանում է բլրիորին: Գրիչս չի շարժում այս նահատակութեան մանրամասնութիւնը գրելու...

Կայարանի շուրջը մաքրւած է կոտորածի տխուր հետքերից: Տեղ տեղ նկատւում են զոհերի թարմ հողաթումբեր, կայարանի մասնաւոր տները, խանութները եւ Բաղդասարեանի բամբակի գործարանը թալանւած ու հրդեհւած են:

Շտապում ենք հանրակառքում տեղ բռնելու: Շուլաւերի ճանապարհին է բռնել թիֆլիսից եկած գաղթականների մի սոււար խումբ, քաղաքից փախչում են սովի սարսափից, գնում են աշխատելու եւ կուշտ ուտելու: Ստամոքսն անդդուելի է իր պահանջների համար: Մեր կառքը շարժւում է: Մի քանի րոպէից յետոյ Աշաղա-Սարալի աւերակները կորչում են մեր աչքից: Իջնում ենք բլրի այն կողմը: Շուրջս ծփում են հասած արտերը՝ հունձն արդէն սկսւել է, աշխատասէր շուլաւերցիք մրջինի նման աշխատում են՝ մոռացութեան տալով 1-2 շաբաթ առաջ տեղի ունեցած սարսափներն եւ իրանց օրհասական վիճակը:

Երկու ժամից յետոյ արդէն հասնում ենք Շուլաւեր: Վերջին անգամ, 8 ամիս առաջ եմ եկել այստեղ: Նոյն եռանդոտ ու աշխոյժ ժողովուրդը, նոյն կրակոտ ու գործնական շուլաւերցին: Կիրակի օրերը շուլաւերցոց «ըստ սովորութեան» կտեսնեք արբած, ամբողջովին կեր ու խումով զբաղւած, իսկ սովորական օրերը, մանաւանդ ամառը, թաղւած աշխատանքի, այն էլ ծանր աշխատանքի մէջ:

Եթէ շիրակեցին իր սայլին բարձում է հագիւ-հագ 30-40 փութ «օրան», շուլաւերցին՝ 80-100 փութ, եթէ փամբակեցին օրական $\frac{1}{8}$

դեսեատին կարտօֆիլի բուկ է տալիս, արանցի բօստանչին $\frac{1}{4}$ դես. աւելի:

Շուլաւերը Բօրչալուի գաւառի կենտրոնն է, Աշաղա-Սարալ կայարանից ութ վերստ դէպի արեւմուտք համանուն գետակի վրայ, երեք կողմից բլուրներով շրջապատւած հովտի մէջ: Գիւղը բաժանւած է թաղերի, որոնցից իւրաքանչիւրը կրում է այն գիւղի անունը, որտեղից բնակիչները գաղթել են 1750-1760թ.: Սրանք են՝ Կորխ, Քամանդար, Մրէջուր, Ղարամուրադ, Շմեղ, Մելիք-Չաղա, Ալբուլախ եւ այլն:

Մի երկու կանոնաւոր եւ մնացածը անկանոն փողոցների վրայ բարձրանում են բաւականին ճաշակաւոր տներ, որոնցից մի քանիսի առաջ կան պարտեզներ: Գիւղի ծախսով բերւած է «Բլբլան» քաղցրահամ ու սառնօրակ աղբիւրը, որ խողովակներով գիւղին առատ ջուր է մատակարարում:

Շուլաւերը ճանաչեց հանգուցեալ «Անդրկովկասեան հանրապետութիւնից» քաղաքի իրաւունքի տէր գաւառական կենտրոն, «Յանրապետութիւնը» մահանալով մեր գիւղաքաղաքը մնաց նոյն Շուլաւերը, իր ուրոյն ու առանձնայատուկ բնոյթագծերով եւ Ղարաբաղի բերած ժառանգական իգիթութեամբ:

Շուլաւերը բաղկացած է 1200 ծխ. եւ 5100 հոգուց: Ժողովրդի գլխաւոր զբաղմունքն է այգեգործութիւն, երկրագործութիւն եւ անասնապահութիւն:

Թիւրք զօրքի յունիսի արշաւանքը հասնում է Բօրչալուի գաւառը՝ տեղական հրոսակները յուզւում ու շարժւում են:

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտից յետոյ, ինչպէս տեսանք, մեր պարտւած զօրքերի մնացորդները եւ գաղթականութիւնն ընկնում են անհիւրընկալ Բօրչալուն: Թիւրքերը ստեղծում են Բօլնիս-Խաչէնի, Չանաղչիի եւ Աշաղա-Սարալի հեկատոմբները, նահատակւում են հարիւրաւոր անմեղ մարդիկ, առեւանգում են եւ բռնաբարում բազմաթիւ կոյսեր եւ թալանի ու յափշտակութեան են մատնում միլիոնաւոր կարողութիւն:

Բօրչալուի թուրք խուժանն երես առած շրջապատում է Շուլաւերը, ամեն ջանք ու ճիգ գործ է դնում պաշարել եւ երկաթի օղակի մէջ սեղմել մի բուռն կտրիճ ժողովրդի, պատմական Ղարաբաղի շառաւիղներին: Բայց այդ փորձը նրանց չի աջողւում: Դեռատես ու իգիթ շուլաւերցին ազատւում է շնորհիւ իր կուռ միութեան, Աշաղա-Սարալի, Սաղախլօյի, Ֆուխրալի հրոսակների դաւադրութիւնից:

Շուտով Շուլաւեր է մտնում քիւրքական կանոնաւոր զօրքի հետախոյզ խումբը՝ թուվ 30 հոգի: Շուլաւերցիք ամայն սառնասրտութեամբ ու խոհեմութեամբ դիմաւորում են նրան աղ ու հացով, ցոյց են տալիս պատշաճաւոր ընդունելութիւն, հայկական անկեղծ հիւրասիրութիւն եւ այլն եւ այլն:

Բօրչալուի խուժանն ոգեւորւած զօրքի ներկայութիւնից՝ կրկին փորձում է իրականացնել իրանց գեղեցիկ երազը՝ ներս խուժել Շուլա-

ւեր եւ կատարել աւերածութիւններ: Զրոսակներն երեւում են գիւղի առաջաւոր դիրքերի վրայ, անում են անձնատուր լինելու առաջարկ, բայց շուլաւերցիք համարձակ յայտնում են, որ նրանք պատրաստ են անձնատուր լինել՝ զերակշռող ոյժին՝ թիրքական կանոնաւոր զօրքերին, իսկ Բօրչալուի հօրդաների դէմ պատրաստ են կռւել մինչեւ վերջին մարդը եւ վերջին գնդակը...

Սիւնքոր խուժանը, որի աչքը շատ անգամ է վախեցել Շուլաւերից, հրաժարելով իր մտադրութիւնից՝ ցրում է իր տները:

Թիրքական ասկեարները մնում են այստեղ մօտ մի ամիս, խուսափում են ամեն տեսակ բռնութիւնից, կամաց-կամաց զալիս են այն համոզման, որ իրանք գործ ունեն մի բուռն խիզախ ու դիմացկուն ժողովրդի հետ:

Այդ միջոցին Լաւարի բարձունքներից Շուլաւեր են հասնում կոտորածներից ազատւած զինուորներ ու գաղթականներ:

Շուլաւերցիք այդ օրհասական թույլին չի մոռանում իր ազգային պարտաւորութիւնը, ցոյց է տալիս սրտաբաց ընդունելութիւն, բաց է անում իր դռները նրանց առաջ, հագցնում է ու կշտացնում բոլորին, պահում եւ պաշտպանում է ասկեարներից:

Պատմում են այսպիսի մի դէպք: Հասնում է այստեղ Զալալ-Օղլուց փախստականների մի խումբ, որի մէջ լինում են 15-20 որբեր:

Ժողովուրդը շրջապատելով այդ խմբին՝ ձեռքից ձեռք են խլում որբերին, ամեն մի շուլաւերցի աշխատում է մէկին տանել իր տուն, դարձնել իր «հոգեւորդին», պահել ու խնամել իր աչքի լոյսի նման: Այս դէպքը պատմեց ինձ, արտասուքն աչքերին, Զաւօ անունով մի բիթլիսեցի որբ աղջիկ:

Չնայած այդ ժամանակ Շուլաւերում գոյութիւն ունէր հացի սուր տագնապ, բայց եւ այնպէս բացում է հասարակական փուռ՝ գաղթականները ստանում են ձրիաբար հաց ու կերակուր:

Այցելութեան ժամանակ Շուլաւերում հաւաքել էին հազարից աւելի գաղթականներ, գլխաւորապէս Փամբակի եւ Շիրակի շրջաններից: Առիթ ունեցաւ շփուել նրանց հետ եւ ուսումնասիրել նրանց դրութիւնը:

Վրաց-գերմանական զօրքը Սանահին հասնելով՝ ազատում են շատ գաղթականներ ու զինուորներ, որոնք Շնողից, Հաղպատից, Ռոնակից, Ուզունլարից, Քարինջից, Դսեղից եւ ձորերի այլ գիւղերից շտապում են Շուլաւեր:

Բոլորը միաբերան վկայում են, որ լօռեցիները ցոյց են տւել դէպի գաղթականները միանգամայն տմարդի վերաբերմունք եւ անմարդասիրական ընդունելութիւն: Կատարել են թաւան ու յափշտակութիւն, ծեծ ու բռնութիւն: Լօռու պատմական անցեալի հետ ծանօթ մարդն իր ականջներին հաւատալ չի կարողանում: Մի՞թէ ձորերի իգիթ-մախորդների վերջին սերունդն այնքան փոքրացել ու ստորացել է, որ թոյլ է տալիս այնպիսի արարմունքներ, որ լսողի մազերը փշաքաղում են:

Առանձնապէս այս արկածների մէջ մեծ «հերոսութիւններ» է կատարել մեր անւանի Դսեղը, մեր մեծ բանաստեղծի հայրենի գիւղը: Բա ո՞նց են մոռացել դսեղի գաճաճները իրանց պապ ծերունի Մեհրաբի խօսքերը. «Մեր պապերն էս թաւուր մարդիկ են էլէլ,- ասում էր նա,- մենք նրանց թողնենք ենք, նրանց սիրտն ու նրանց արինն ունենք... դուշն իրան թելով, օձն իրան պորտով թշնամի անունով չպէտք է մեր ձորերով անց կենայ... Մեր ճամբէքը թշնամու հմար փակ ու կապ պէտք է լինեն, մեր տան դուռն ու մեր սիրտը բաբեկամի հմար ա բաց... Նամարդի հմար մենք թուր ու թաւնք ունենք, տղամարդի հմար աղուհաց...» (Յ. Թումանեանի «Քաջերի կեանքից»): Ապա, ինչո՞ւ Դսեղի ներկայ սերունդը կորցրել է մարդասիրական ամեն մի զգացմունք, դառել է այդքան մարդատեաց, ազգատեաց, որ հայ ժողովրդի փշրանքների վերաբերմամբ թոյլ է տւել անհաւատալի արարքներ, մի կտոր հաց տալու համար խլել է հերոսներից վերջին շապիկը, երկու հացով գնել է նրա հրացանը, մի գիշերայ տեղ տալու համար առել է նրա փամփուշտները, շինելը, քամարը եւ այլն:

Մի ալեքսանդրապօլցի ինտելիգենտ գաղթական պատմում է, որ ինք եւ իր 3 երեխաները չորս օր քաղցած մնալուց յետոյ՝ ստիպւած է եղել հանել իր «եամանիները» եւ տան տիրոջ վրայ ծախել... երկու հացով:

Նման քստմնելի դէպքերն անթիւ ու անհաշիւ են: Նոյն արարմունքը թոյլ են տւել նաեւ Լօռու միւս գիւղերը:

Թաւանն ու աւազակային հակումը զարգացել էր ձորերեցիների մէջ, գիւղի տականքները գլուխ էին բարձրացրել, մեր նահանջող զօրքն ու փախստականները ենթարկւում էին հայերի կողմից յարձակման:

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտից յետոյ,- պատմում է Ղարսի վերաբնակիչ Նազարեան Գալուստը,- մի խումբ զինուորներ գնդապետ Ղորդանեանի առաջնորդութեամբ հասնելով Շնող՝ վարձում են «վահլատ» եւ ուզում Ղազախի լեռներով անցնել Դիլիջան: Ղօշղօթայի բինաների մօտ նրանց առաջ դուրս են գալիս տասներկու զինւած մարդիկ ու շրջապատելով՝ ստիպում են զինաթափ լինել եւ ունեցածն կանովին յանձնել իրենց, չարագործները հանդիպում են դիմադրութեան, սկսում է երկու կողմից հրացանածօութիւն՝ սպանւում է մի քեափանակցի զինւոր Գեորգ անունով, որին ընկերները թաղում են Շամուք գիւղում, եւ վիրաւորում՝ երկու հոգու: Սարւորները գալիս են օգնութեան՝ բռնում են չարագործներից երկու հոգի, սարւորները ճանաչում են նրանց՝ *շնողեցի* էին:

Ապա, Ուզունլարից «իգիթների» վարմունքը: Տխրահռչակ Մօսուլն եւ իր շայկէն ցած էին եկել Սանահին կայարան, մտել էին ծովացած գաղթականութեան մէջ եւ գոյութիւն չունեցող «կօմիսար»-ների անունով «խուզարկութիւններ» կատարում:

- «Թւանքիդ բերեք, դուք փախչում եք բօլ չի՝ թւանքն ու պատռօն ո՞ւր եք հետներդ տանում, բաւական չի մեզ թողնում եք դուշմանի ռէխը, սիլաներ ո՞ւր եք պահել, հանէ՛ք, թէ չէ՛, ձեզնից ոչ ով սաղ չի պրծնի մեր ձեռից»:

Նման սպառնալիքով քանի-քանի սնդուկներ փշրեցին, քանի-քանի խուրջիներ բաց եղան՝ յափշտակելով նրանցից ոսկեղէն, արծաթեղէն եւ խաս շորեր...

Ինչպիսի՜ բարոյական այլանդակութիւն, ինչպիսի՜ հոգեկան սնանկութիւն մի անաղարտ ու լեռնական ժողովրդի, որ Խ. Աբովեանի վկայութեամբ բոլորովին այլ էր կէս դար առաջ. «... Քաջ լօռեցիք էլ որ իմացան, էլ դիմջութիւն չունէին, սրանք էլ էին ուզում նրանց իրանց մէջ բերեն, պատիւ տան: Մէկ անսաչափ էլ էստեղ մնաց Աղասին»...

Եթէ շատ առաջ առած էր դարձել, թէ «Լօռու իգիթների անունը Դաղստան է հասել», այժմ նրանց արարմունքը խոցոտում է իւրաքանչիւր անկեղծ հայի սիրտը:

Շուլաւերում յուլիսի սկիզբներում տիրում էր կատարեալ սով: Գիւղի հարուստ ընտանիքներից շատերն ուտելու հաց չունէին:

Գաղթականութեան դրութիւնը միանգամայն աննկարագրելի էր: Մնացել էին օրերով սոված: Նրանց կերածը միայն թութ էր՝ տեղացիներն իրենց այգիների դռները բաց էին արել նրանց առաջ: Դա էլ մի խոշոր մխիթարական երեւոյթ էր, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ շնողնեցիք չէին թողնում գաղթականներին այգիների դռներով անգամ անցնել:

Հացի տագնապն անցաւ: Կալը սկսեց: Հրապարակ եկաւ սեւ գարին, սուր քաղցը մեղմացաւ, գաղթականութիւնը զգաց իրան կուշտ: Շատերն աշխատում են օրական 25-30 րուբլի վարձով, ստանում են հաց ու կերակուր:

Չնայած այս ամենին՝ գաղթականական հոսանքը չէր դադարում: Շուլաւերը կարող էր կերակրել թէ իրան եւ թէ օտարականներին, եթէ հնար լինէր հաւաքել ժամանակին բերքը եւ կալսել:

Ը. ՎՆԱՍՆԵՐ

Փամբակի հարուստ եւ բարեկեցիկ շրջանին հասած վնասների իրական պատկերն ընթերցողին տալու համար առաջ եմ բերում քաղաքներ վնասների քննիչ յանձնաժողովի լիազօր Միհրդատ Խանգաղեանի զեկուցումից, որ գտնում է իմ տրամադրութեան տակ:

«1918թ. դեկտեմբերի 7-ին, Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ յանձնաժողովի յանձարարութեամբ, Թիֆլիսից ճանապարհուեց դէպի Փամբակի եւ Լօռու հայկական մասը մի կօմիսիա բաղկացած հինգ անդամից, որ հրահանգ ուներ որոշելու Փամբակի եւ Լօռուայ շրջանների վնասները եւ քննելու ու պարզաբանելու այն ոճիւրները, որոնք կատարւել էին յիշեալ շրջաններում թիւրքական զօրքերի արշաւանքի ժամանակ, 1918թ. մայիս-հոկտեմբեր ամիսներին:

Կօմիսիայի անդամներից Ա. Տէր-Յարութիւնեանին յանձնւած էր որոշելու եւ ցուցակագրելու արեւելեան Փամբակի, այսինքն՝ Դարաքիլիսայի շրջանի ինն գիւղերի, Ա. Շահբազեանին՝ արեւմտեան Փամբակի տասնետուք գիւղերի, եւ Ենգիբարեանին՝ Լօռու հայկական շրջանի տասնեւինգ գիւղերի կրած վնասները: Կօմիսիայի չորրորդ անդամ Դ. Գավրիլով պարտականութիւն ուներ քննելու ամբողջ Փամբակի քսանետուք հայ գիւղերի ազգաբնակչութեան վրայ կատարւած սպանութիւնների, բռնութիւնների, բռնաբարութիւնների դէպքերը: Կօմիսիայի հինգերորդ անդամ Մ. Խանգաղեան բիւրօյից լիազօրութիւն ուներ հսկելու աշխատանքներին եւ ուղղութիւն տալ յիշեալ կօմիսիայի գործունեութեան:

Կօմիսիան հասաւ Մեծ Դարաքիլիսա դեկտեմբերի 8-ին, հայկրացական պատերազմի նախօրեակին: Այս հանգամանքը ունեցաւ շատ բացասական հետեւանքներ կօմիսիայի գործունեութեան համար՝ դանդաղեցնելով այն: Պատերազմի հետեւանքով երթեւեկութիւնն երկաթուղու գծի վրայ դադարեց մօտ երեք ամիս եւ կօմիսիան ժամանակին չստացաւ ոչ խոստացած բւանկները, ոչ դրամ եւ ոչ էլ լուսանկարչական թուղթ, որ չափազանց անհրաժեշտ էր Մ. Դարաքիլիսայի շրջակայքում ցրած դիակոյտերի լուսանկարներն ունենալու: Այս բոլորի վրայ եթէ աւելացնենք փոխադրութեան միջոցների կատարեալ բացակայութիւնը շրջանում՝ հասկանալի կլինի, թէ ինչու դանդաղեց կօմիսիայի գործունեութիւնը եւ նա նախորոշած ժամանակին չկարողացաւ վերադառնալ Թիֆլիս:

Չնայած ծանր պայմաններին, կօմիսիան ջանք չխնայեց բարեխղճութեամբ կատարելու իր վրայ դրած պարտականութիւնը եւ Բիւրօյին յանձնւած գործերը պիտի համարւին բաւարար կատարւած:

Բիւրօյին ներկայացւած են. անկետային տետրակներ Փամբակի շրջանի՝ 27 հատ, Լօռու շրջանի՝ 15 հատ, անկետային թերթեր Մ.

Ղարաքիլիսայի՝ մէկ հատ եւ երկու կօմայլեկտ դիակոյտի լուսանկարներ. ամեն մի կօմայլեկտը բաղկացած տասնեւչորս լուսանկարից: Լօռւայ եւ Փամբակի շրջանների լիագորի օգնականները եւ քննիչ Գավրիլով արդէն ներկայացրել են իրանց զեկուցումները եւ ՇՅՃԿԱ-ն: Ա. Շահբազեանի բացակայութեան պատճառով տասնեւութ գիւղերի ՇՅՃԿԱ-ն կատարել եւ ներկայացրել է Մ. Խանգադեան: Պիտի ասեմ, որ այս շրջանում վնասների որոշման գործը կատարել է շատ բարեխիղճ եւ մանրակրկիտ կերպով, որովհետեւ Շահբազեանը շնորհիւ այն շրջանի փոխադրական միջոցների համեմատաբար լաւ դրութեան՝ հնարաւորութիւն ունէր անձամբ լինելու բոլոր 18 գիւղերում եւ տեղն ու տեղը ցուցակագրելու վնասները:

Աւելորդ չեն համարում աւելացնել, որ Ալեքսանդրապօլի քաղաքային վարչութեան կողմից նշանակած Արամ Վերաբեան, նախքան մեր գնալը, բաւականաչափ գործ էր կատարել նոյն ուղղութեամբ, թէեւ տարբեր ծրագրով եւ մեր կօմիսիան բաւականաչափ օգտուել է Վերաբեանի տրամադրութեան տակ եղած նիւթերից»:

Սպանութիւն: «Թիւրքական զօրքը ներս է խուժել Փամբակի շրջանը 1918թ. մայիսի 20-ին: Այդ զօրքը Ջաւիդ բէյի II-րդ դիվիզիան էր, որի շարքերում մեծ թիւ էին կազմում քիւրդ զինուորները, որոնք իրենց արինարբու հակումներով ծանր հարւած են հասցրել Փամբակի ազգաբնակչութեանը, թէ այս եւ թէ յետոյ եկած զօրամասերի կատարած սպանութիւնները, բռնութիւնները չեն կրել տարերային բնոյթ, չեն եղել զինուորների սարքած, այլ եղել են հետեւանք թիւրք վարիչների կանխորոշւած ծրագրի, որ անկասկածելի փաստ է: Պարզ է միանգամայն, որ հրահանգւած թիւրք հրամանատարութիւնը նպատակ է ունեցել ուժասպառել իրենց բարեկամ չհամարող հայ ազգաբնակչութիւնը թէ ֆիզիքապէս թէ տնտեսապէս: Որ տարերային բնոյթ չեն կրել զօրքերի արարքները՝ դա պարզ է այն հանգամանքից, որ տաճկական զօրքերի շարքերում, բոլորի վկայութեամբ, տիրում էր դաժանութեան հասնող դիսցիպլինա եւ այդ զօրքերը ամեն տեղ, նոյն իսկ Ղարաքիլիսա, կռիւց յետոյ մտել են հանգիստ եւ կարգ ու կանոնով: Կոտորածները երբեք անկարգ, պատահական բնոյթ չեն կրել, այլ եղել մտածւած եւ կազմակերպւած եւ տեւել են երեք օր պաշտօնապէս: Ղարաքիլիսայում թէ բռնութեամբ եւ թէ զանազան խորամանկ միջոցներով հաւաքել են խմբեր՝ բաղկացած հարիւրաւոր մարդկանցից, եւ գիւղից դուրս հանելով՝ գնդակահարել կամ սինահարել են: Ղարաքիլիսայում սպանել են բոլոր հայ սպաները եւ զինուորները, որոնք պարտութիւնից յետոյ կամ գերի են ընկել կամ կանոնաւոր ապաւինել են յաղթողի մեծահոգութեանը: Նոյն տեղում կոտորւած են, բացի բնիկներից, բազմաթիւ գաղթածներ զանազան շրջաններից: Ընդհանուր առմամբ, Ղարաքիլիսայի շրջակայքում գնդակահարւած են մի քանի հազար մարդ, որքան ճիշտ է այս թիւը պարզելու հնարաւորութիւն չկայ: Ոմանք այդ թիւը հասց-

նում են 7000-ի, բայց պիտի ասել դա չափազանցութիւն է՝ յամենայն դէպս 3000-ից պակաս չէ: Այս ձեւի կոտորածներ տեղի են ունեցել նաեւ Զանաձիւում, Զաքիղարայում, Դարբազում, Ղշլաղում եւ Եղաբլում: Բիւրօյի ներկայացրած լուսանկարները միանգամայն պարզում են թէ մնացած գիւղերում սպանութիւնները չեն կրել մասսայական բնոյթ: Սակայն, մարդկային զոհերը պակաս չեն եւ այս գիւղերում: Արեւելեան Փամբակի գիւղերից գերի է տարւած հարիւրաւոր մարդիկ, որ գրեթէ բոլորն ոչնչացել են քաղցից, ծեծից եւ ուժից վեր աշխատանքներ կատարելուց էրզրումի շրջանում: Սակաւաթիւ վերադարձողները պատմում են, որ նրանց լծում էին սայլերին եւ քշում երկաթ ճիպոտներով»:

Առանձնապէս հետապնել են եւ առանց խնայելու սպանել են բոլոր ծեռք ընկածներին:

Բռնաբարութիւնները կրել են բառիս ամենալայն իմաստով մասսայական բնոյթ: Կան գիւղեր, որոնք, հէնց իրենց գիւղացիների խոստովանութեամբ, ենթարկւել են լիակատար բռնաբարութեան (Նալբանդ գիւղը), եղել են դէպքեր, երբ բոլոր տղամարդկանց դուրս են քշել գիւղից եւ կանանց բռնաբարել: Ինչ խօսք, որ բռնաբարութեան ենթարկւել են գլխաւորապէս աղջիկներ եւ նորատի հարսները, սակայն սակաւ չեն դէպքեր, երբ բռնաբարւել են պառաւ կանայք: Կան նաեւ արամաւորութեան բազմաթիւ դէպքեր: Բռնաբարութիւնների մասնակցել են նաեւ հրամանատարութիւնը, նոյն իսկ բժիշկներ, ինչպէս դիվիզիայի բժշկի օգնական Քեամիլ բէյ: Բռնաբարւածների քանակը պարզելու մասին խօսք անգամ լինել չի կարող, որովհետեւ գիւղացիները ամեն կերպ աշխատում են քողարկել իրենց կրած անպատւութիւնը:

Թալան: «Թալանի ենթարկւել է ամենայն ինչ, որ կարելի է թալանել՝ դրամ, թանկագին իրեր, կահ-կարասիք, հագուստեղէն, մթերքներ: Որովհետեւ Փամբակի ազգաբնակչութիւնը յանկարծակի եկաւ, նա գրեթէ ոչինչ չէր պահել, ուստի եւ ամեն ինչ կորցրեց: Դրամը եւ թանկարժէք իրերն անցել է ասկեարների ձեռքը շատ դէպքերում, որպէս փրկանք կամ մահից ու բռնաբարութիւնից ազատելու եւ կամ «օրէնքի» խտտութիւնից խուսափելու համար: Դրամ կորզելու նպատակով ասկեարները դիմել են բազմատեսակ նուրբ մտածւած եւ խորամանկ միջոցների եւ շատ քչերին է յաջողւել ազատել իր դրամը: Առձեռն դրամով գիւղացին շատ էր հարստացել պատերազմի ընթացքում եւ ամենաաղքատ համարողի մօտ էլ հազարներ կար եւ դրամի կորուստն իսկապէս շատ մեծ է: Թալանի են ենթարկւած ամբողջ շրջանի անասունները: Պիտի ասել, որ թալանի ժամանակ թիւրքերը կատարել են խիստ ընտրութիւն՝ ջոկել տարել են առողջ եւ ջահել անասունները, թողնելով վտիտներին: Տարել են գրեթէ բոլոր ձիերը եւ էշերը: Այսպիսով, Փամբակը, որ հարուստ անասնապահական շրջան էր համարւում, գրկւել է իր անասունների մեծագոյն մասից: Պարենաւորման ճգնաժամի եւ մթերքների կատարեալ բացակայութեան պատճառով՝ մնացած անասունները մորթւում են: Կան գիւղեր, որոնք կերակրւում են

բացառապես մտով (էֆենդի): Այսպիսով, թիրքերի հեռանալուց յետոյ էլ անասունների ոչնչացումը գնում է սպառնական արագութեամբ եւ մինչ այժմ շարունակուող դրութիւնը պէտք է իսպառ անասնազուրկ անի այդ շրջանը:

Փամբակը ինչ չափով անասնապահական, նոյն չափով եւ երկրագործական շրջան է: Անցեալ 1918 թիւն առանձնապէս մեծ տարածութիւններ էին ցանաւած, որովհետեւ գիւղացին միանգամայն հիմնաւոր կերպով հաշիւ էր առել, թէ ինչ վտանգ է սպասում իրեն պարենաւորման ճգնաժամը պատերազմի հետեւանքով: Սակայն, նրան վիճակած չէր իր ցանածը հնձելու՝ ցանքսերի մեծ մասը տրորւեցին զօրքերի եւ ձիերի ոտների տակ, մի մասը անխնայ արածեցրին, ինչ էլ որ փրկւեց՝ սրա կէսն էլ թիրք իշխանութիւնը իբրեւ բահրա դուրս տարաւ երկրից տասնեակ եւ հարիւրաւոր վագոններով: Փամբակի լեռնաշղթայի ճոխ խոտահարքերը հնձել տւին գիւղացիներին, նրանց սայլերով կրել տւին կայարանները եւ բարձելով վագոնները՝ տարան Ղարս: Կարտոֆիլը որպէս արդիւնաբերութիւն եւ թէ որպէս սննդի նիւթ խոշոր տեղն է բռնում այդ շրջանում: Գաղափար տալու համար կարտոֆիլի արդիւնաբերութեան մասին կասեմ, որ սովորական տարիներում միմիայն 3ամաւի կայարանից արտահանում էր 200-300 վագոն: Իսկ այժմ ամբողջ շրջանը զուրկ է այդ նիւթից, բացառութեամբ 3ամաւի մասին եւ երկու մօլօկան գիւղերի, որոնց դռների մօտ, չգիտեմ ինչու, կանգ առաւ թալանի ալիքը:

Գիւղատնտեսութեան երրորդ կարելոր ճիւղը, որ Փամբակում զարգացած էր եւ դուրած ռացիօնալ հիմքերի վրայ այնպէս, ինչպէս ոչ մի տեղ Կովկասում, մեղապահութիւնն էր, որ վերջնականապէս ոչնչացրած պիտի համարել, եթէ հաշիւ չառնենք Ղարաքիլիսայում փրկւած մի մեղանոց եւ հատ ու կենտ փեթակներն այս կամ այն մեղապահի մօտ: Շրջանում ոչնչացած է մօտ 6500 մեղի ընտանիք, բոլորը շրջանակաւոր փետակներում: Կոնկրետ գաղափար տալու համար այս կորուստի չափի մասին կասեմ, որ այս տարւայ բերքը ներկայ գներով կարծեսքար աւելի քան 15.000.000 ռ.: Գիւղատնտեսութեան այս ճիւղը ամենից դժուար եւ ամենից ուշ վերականգնելին է:

3իմնաւորապէս ոչնչացրած են բոլոր դպրոցական գոյքը, գրադարանները, կօօպերատիւները, քիչ բացառութեամբ թալանւած են եւ վատթար ձեւերով սրբապղծւած բոլոր եկեղեցիները:

Ներկայումս Փամբակում չի գործում ոչ մի դպրոց, ոչ մի կօօպերատիւ: Շրջանի կուլտուրական կեանքին հասցրած հարւածը անչափելի է:

Յանձնախմբի ներկայացրած վնասների գումարը իմ կարծիքով կրած վնասների իսկական պատկերացումը տալ չի կարող՝ այդ վնասները շատ աւելի մեծ են, քան կարելի է տեսնել բլանկներում: Սեր ցոյց տուածն ամմիջական վնասներն են: 3աշիւ առնւած են ցոյց չեն տրւած այն մեծաքանակ վնասները, որ անմիջական հետեւանք են

թիրքերի ներկայութեան: Ամբողջ հինգ ամիս կեանքն իսպառ կանգ է առել եւ զօրքերով գրաւած շրջանները նմանել են բանտի, ուր ազգաբնակչութիւնն ենթարկւել է կատարեալ անգործութեան կամ կատարել է բռնի անվարձ աշխատանք թիրքերի համար: Այն ինչ տարւայ 5-6 ամիսն աշխատաւոր ձեռները միշտ կատարել են հազար ու մի տեսակ վարձու աշխատանքներ գլխաւորապէս երկաթուղու գծի եւ շօսէի վրայ: Կանգ էր առել առեւտուրը, որը համեմատաբար խոշոր շրջանառութիւն էր Փամբակում: Այսպիսի վնասներ, որոնք ի նկատի չեն առնւել, կարելի է շատ թել:

Պատկերը լրացնելու համար պիտի աւելացնել եւ այն, որ ասկեարներն ամբողջ հինգ ամիս ապրել են գիւղերի հաշիւն եւ բառի իսկական իմաստով ոչնչացրել են ոչխար, հաւ, ձու, իւղ, պանիր, կաթ ու այլ մթերքներ եւ այսօր հայ շինականի շէն օջախը կատարեալ ամայութիւն է ներկայացնում:

Միայն այսօրայ աղէտալի դրութիւնը չէ, որ երկիւղ է ներշնչում, այլ այն հեռանկարը, որ ունենք հայ գիւղացու մօտաւոր ապագայի նկատմամբ: Այդ հեռանկարն ահալից է, որովհետեւ լծկանի, կթանի եւ սերմացւի պակասութեան պատճառով նրան աւելի վատթար վիճակ է սպասում, եթէ դրսից ժամանակին օժանդակութիւն չհասնի՝ այսօրայ սովի ուրականը կդառնայ իրականութիւն, դեռեւս յանձնախմբի այդ շրջանում եղած ժամանակ սովամահութեան դէպքեր տեղի էին ունենում, դրութիւնը զնալով վատթարանում է, որովհետեւ բնականաբար եղած համեստ պաշարն արագութեամբ սպառւում է: Փամբակի շրջանում կան գիւղեր՝ օրինակ Ղշլաղ, Դարբազ, 3աքիղարա եւ Բզովդալ, որոնք վերջնականապէս կործանւած են եւ առանց դրսի օգնութեան ուղղւել չեն կարող:

Ինչ որ ասեց Փամբակի մասին՝ նոյնը կարելի է կրկնել Լօռու մասին փոքրացրած մասշտաբով:

Լօռւայ շրջանում առանձնապէս տուժել է Զալալ-Օղլին: Սպանւած են բաւականաչափ մարդիկ, քանդւած եւ այրւած են շատ տներ, ոչնչացրած են այդ շրջանում գործող բազմաթիւ կաթնատնտեսական գործարանները, քշել տարել են ընտիր տեսակի ցեղական բազմաթիւ կովեր, որով ուղղակի կործանւել է շրջանում տարածւած այդ պատկառելի տնտեսութիւնը:

Լօռւայ մնացած գիւղերը կրել են, այսպէս ասած, սովորական վնաս: Թէ սպանութիւններ եւ թէ բռնաբարութիւններ այդ շրջանում անհամեմատ քիչ են կատարւել: Լօռում էլ իսպառ ոչնչացրած է մեղապահութիւնը, որ այստեղ, ինչպէս եւ Փամբակում, յետին տեղը չէր բռնում գիւղացու տնտեսութեան մէջ եւ արհամարհելի չէր իր արդիւնաբերութեամբ:

Պիտի նկատել, որ ցոյց տրւած թերի մէջ չի մտնում Ղարաքիլիսան, որովհետեւ այդտեղի վնասների ցուցակագրումը կատարւել է անհատական կարտերով եւ աւելի քան հազար կարտերից այդ թերը

հանելը չափազանց շատ ժամանակ է պահանջում: Աւելացնելով ընդհանուր գումարի վրայ Ղարաքիլիսի վնասի գումարը 3.392.467 ռ. 29 կ. եւ Ղարաքիլիսի անտառին հասցրած վնասը 292.000 ռ., կստանանք Փամբակի շրջանի ընդհանուր վնասը 30.446.391 ռ. 54 կ.:

Ստորեւ բերած աղիւսակները¹ պարզ գաղափար կտան, թէ այս շրջանների վրայով անցած արհաւիրքն ինչ հետեւանքներ է տւել:

Վնասներ ցուցակագրող յանձնախմբի թւերը հաշւած են 1914թ. շուկայի գներով, որոնք 100% պակաս էին գոյութիւն ունեցող գներից:

Փամբակի շրջանի մի բնակչին իբրեւ վնաս հասնում է, չհաշւած Ղարաքիլիսան, երեք հազարից աւելի մի գումար:

Իսկ ֆիզիքական ու բարոյական հարւածի չափը ու հետեւանքներն ընթերցողը տեսաւ գրքիս համապատասխան էջերում:

Այս աղիւսակից երեւում է, որ տարւել կամ ոչնչացել է Փամբակի անասունների 55%-ը, հաւաքել կամ փչացրել են գիւղատնտեսական ամբողջ ինվենտար-գործիքները, մահացու հարւած է ստացել շրջանի մեղապահութիւնը, որ տարւում էր միանգամայն ռացիօնալ խելացի եղանակով: Պետութիւն-դօվաթը տիրել-զավթել է մեղրի բերքի 90%-ը եւ թալանել ու իւրացրել ժողովրդի հնչիւն դրամը եւ թանկագին իրերը:

Ձրի ու պարտադիր աշխատանքի են ենթարկւել ամբողջ ազգաբնակչութիւնն առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան: «Կօռ ու բէզառի» են ենթարկւել գիւղերի եզներն ու սայլերը:

Մի խօսքով, տաճիկներն աւերել եւ սրբել են մի բնագաւառ, որի գիւղացիութիւնը համաշխարհային պատերազմի հետեւանքով գտնւում էր տնտեսական նախանձելի վիճակում:

Դէնց միայն Փամբակի 26 հայ գիւղեր ունեցել են 30 միլիոն կամ այժմեան կուրսով 3 միլիարդ ռուբլու վնաս, որ ծածկելու կամ ստեղծելու համար հարկաւոր է հերոսական ջանք եւ հսկայական աշխատանք:

Այս սարսափելի աւերածութեան անմիջական հետեւանքները թողել են իրենց տխուր հետքերը Փամբակի վրայ, որին հասած պետական կամ ամերիկական օգնութիւնը մի աննշան կաթիլ է կարիքի ծովում: Շրջանի տնտեսական գուլունը պէտք է թողնի կործանարար ազդեցութիւն մի քանի սերունդների վրայ:

Փամբակի ժողովուրդը պէտք է ունենայ Սասունցի Դաւիթի աներեւակայելի ոյժը, որ մի հարւածով փշուր-փշուր անի ծանր ջաղացաքար եւ դուրս թռչի Մսրայ Մելիքի քառասուն գազ խոր հորից...»

Յառաջաբան	3
Մայիսյան գաղթը	5
Դիմաւորման փորձը	9
Չերոսամարտը	12
Յաղթական մուտքը	18
Կոտորածներ	21
Լծի տակ	33
Լօռի (Իմ յուշատետրից)	45
Վնասներ	65

¹ Աղյուսակները հարմար չգտանք ներկայացնել՝ ընթերցողին չծանրաբեռնելու նպատակով: - *Խմբ.*